

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ЛАПАН Володимир Богданович

Професійний тезаурус соціального працівника і канали його збагачення /
Professional thesaurus of social worker and channels of its enrichment

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-наукова програма – Соціальна робота та соціальна політика

Випускна кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
СРСПм-21
В.Б. Лапан

Науковий керівник:
д.пс.н., професор А.В. Фурман

Випускну кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«__» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри
_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2020

АНОТАЦІЯ

Лапан В.Б. Професійний тезаурус соціального працівника і канали його збагачення. Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за галуззю знань 23 – соціальна робота, спеціальність 231 – соціальна робота, освітньо-наукова програма «Соціальна робота та соціальна політика». Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2020.

У магістерській роботі досліджується формування професійного тезауруса соціального працівника – теорії, спрямованої на вивчення системи знання про соціальний світ. Зокрема, показано етапи становлення та місце тезаурусу як форми систематизації соціального знання, сформовано базові терміни та поняття у професійній підготовці та діяльності соціальних працівників.

ANNOTATION

Lapan V.B. Professional thesaurus of social worker and channels of its enrichment. Manuscript.

Research for the master's degree in the field of knowledge 23 – social work, specialty 231 – social work, educational and educational program «Social work and social policy». Ternopil National Economic University, Ternopil, 2020.

The master's work investigates the formation of a professional thesaurus of a social worker – a theory aimed at studying the system of knowledge about the social world. In particular, the stages of formation and place of thesaurus as a form of systematization of social knowledge are shown, basic terms and concepts in the professional training and activity of social workers are formed.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ТЕЗАУРУС ЯК ФОРМА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАНЬ	7
1.1. Категорія «тезаурус» у джерелах сучасної соціогуманітарної науки	7
1.2. Етапи становлення тезаурусу як форми систематизації соціального знання	12
Висновки до розділу 1	19
РОЗДІЛ 2	
ТЕЗАУРУС СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА	
ЯК ЗАСІБ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ	21
2.1. Історична практика формування тезаурусу соціальної сфери	21
2.2. Місце тезаурусу у системі сучасного соціального знання	28
2.3. Тезаурус як засіб і спосіб роботи з понятійним апаратом соціальної науки	36
Висновки до розділу 2	41
РОЗДІЛ 3	
ФАХОВИЙ ТЕЗАУРУС СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА	
ЯК ОСНОВА ЙОГО КОМПЕТЕНТНОСТІ	43
3.1. Базові терміни та поняття у професійній підготовці соціальних працівників	43
3.2. Словник соціально-психологічних термінів для підвищення фахової компетентності соцпрацівників	51
Висновки до розділу 3	76
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначається зверненням до розгляду однієї з найбільш важливих проблем сучасного інформаційного суспільства – питання про виробництво, зберігання, переробку і реалізації інформації, особливо вищої її форми – знання. Підвищення інтересу до даної проблеми мотивовано зміною загальних парадигмальних установок філософської методології науки, що пов'язане із перемиканням основної уваги з питань традиційної гносеології на проблеми епістемології, яка вивчає не тільки процес пізнання, а і його результат – знання, його сутність, структуру і функціонування. Визначення сутності знання – наріжний камінь всіх епістемологічних досліджень, однак, дослідники сходяться на думці, що знання – це семіотичний об'єкт, отже, вивчення знання обов'язково передбачає дослідження семіотичних об'єктів і їх систем, в першу чергу – мови. Вивчення ролі мови у формуванні соціального знання є одним з провідних завдань сучасної науки. Актуальність роботи визначається можливістю її органічного вбудовування в сформовану на рубежі тисячоліть систему наукових поглядів і здатністю заповнити наявні в ній лакуни. Актуальність вивчення проблеми тезауруса в соціальній сфері зумовлена потребами даної науки в загальнозначущих засобах для вивчення структури соціальних і психологічних понять, для фіксування результатів рефлексії про цю структуру, так і важливістю дослідження самої діяльності, спрямованої на вивчення тезауруса соціального працівника.

Ступінь дослідженості проблематики. У сучасній науковій парадигмі виділяється кілька підходів до розуміння тезауруса. Незалежно від того, чи розглядається тезаурус як система знання, що виводиться з лексики фахової мови, інтеріоризоване знання про суб'єкт, або як онтологія логічних категорій, не пов'язана безпосередньо зі значеннями слів конкретної спеціальності, в

будь-якому випадку тезаурус вивчається як семантична (когнітивна) система подання інформації. В таких напрямках досліджень, як інформатика і синергетика, під тезаурусом розуміється система, необхідна для прийняття та обробки інформації (досліджується в працях Ю. Шрейдера, Д. Чернавського). У гуманітарних науках тезаурус може розглядатися як система знання, яка притаманна як окремому індивіду, так і соціальним групам, що вивчається на матеріалі праць окремих авторів чи певної епохи (згадується в роботах Вал. Лукова і Вол. Лукова, М. Захарова, Б. Гайдіна, Т. Кузнєцової, С. Єсіна). У цих напрямках постає розуміння тезауруса як екстеріоризованої системи знання, що виявляється в якості об'єктивно існуючої інформації в «фізичному» розумінні, або у вигляді матеріальних семіотичних продуктів соціокультури. Однак в даному випадку тезаурус досліджується як семантична система, елементи якої називаються концептами, поняттями, «культурними константами», та інші абстрактні моделі знаннєвих структур, матеріальні прояви знання (мовні знаки, тексти культури), що вивчаються тільки як засіб досягнення і тут не спостерігається безпосередньо суті, яка і отримує статус знання. Проблема полягає в тому, що при будь-якому підході втрачається власне фахова сутність тезауруса, а основна увага приділяється тому, на що вказує мовної знак – себто значенню. З даної проблеми випливає друга, пов'язана із вивченням якості відносин в системі тезауруса. Оскільки основна увага приділяється значенню мовних висловлювань, досліджуються їх семантичні зв'язки і відносини. При цьому центральною одиницею системи визнається слово, а основою відносин слів в системі тезауруса – системні відносини в лексиці (головним чином, синонімічні – даний тип відносин є провідним в тезаурусних словниках). Хоча в тезауруси можуть вводитися поєднання слів, їх використовують в якості ілюстративних прикладів вживання слова в певному значенні, або для репрезентації поєднувальних потенцій. Не применшуючи значущості вивчення семантичної складової знання, ми вважаємо, що при постановці акценту на дослідження матеріальної сторони мовних знаків соціокультури і при прийнятті в якості центральної одиниці тезауруса стійкого сполучення слів, яке

визначається ученими як відтворена в різних текстах послідовність слів, можна сформулювати якісно відмінне уявлення про принципи устрою і функціонування мовної системи соціокультурного знання – «тезаурус». При цьому підкреслення ролі матеріального викликане необхідністю залучення уваги до того, що семантична сторона знака не є єдиною і першорядною сутністю соціального знання. Основна ідея концепції полягає не в дослідженні «фізичної» (звукової, графічної) сторони знака, а в знятті проблеми співвідношення «матеріального» і «ментального» в структурі знання, так як акцент ставиться не на вивченні даних властивостей, а на вивченні самої структури, яка розглядається як словесна мережа, утворена стійкими поєднаннями слів (див. [1-81]).

Мета дослідження полягає в розробці вихідних підстав професійного тезауруса соціального працівника – теорії, спрямованої на вивчення системи знання про соціальний світ та його постійного збагачення.

Об'єктом дослідження є тезаурус соціального працівника як засіб роботи з понятійним апаратом.

Предмет дослідження: практика систематизації понятійно-категоріального апарату соціального працівника.

З поставленої мети випливають наступні **завдання роботи:**

- 1) дослідити етапи становлення тезаурусу як форми систематизації соціального знання;
- 2) показати історичну практику формування та місце тезауруса у системі сучасного соціального знання;
- 3) сформулювати базові терміни та поняття у професійній підготовці та діяльності соціальних працівників.

Методи дослідження: історичний, логічний та теоретичний аналіз, синтез, аналогії, систематизації, моніторингу, методологічного обґрунтування, вивчення та аналізу наукових і емпіричних даних.

Наукова новизна роботи полягає в обґрунтуванні необхідності постійного накопичення та розширення тезауруса соціальної науки і практики, формуванні методологічної бази, розробці концептуальних основ і висвітленні

пояснювальних і прогностичних потенцій даної сфери, що робить внесок у розвиток теоретичних концепцій в сфері лексикології, фразеології та лексикографії і лінгвістичного моделювання соціальної науки.

Практична значимість роботи полягає у подальшому використанні отриманих результатів дослідження, по-перше, в практиці роботи соціального працівника для удосконалення структури тезаурусних словників, при створенні словників комунікативного типу, тематичних тезаурусів, словників сполучуваності, електронних тезаурусів; по-друге, в методиці і практиці навчання і перепідготовки соціальних працівників, а також на заняттях і тренінгах з певних видів соціально-комунікативних практик; по-третє, при оновленні змісту дисциплін соціономічного та гуманітарного спрямування у ЗВО.

Структура дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку опрацьованих джерел. Загальний обсяг дослідження – 89 сторінок, в т. ч. основний текст викладено на 80 сторінках. За результатами дослідження підготовлена наукова стаття і дві тези.

РОЗДІЛ 1

ТЕЗАУРУС ЯК ФОРМА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ЗНАНЬ

1.1. Категорія «тезаурус» у джерелах сучасної соціогуманітарної науки

Розвиток соціогуманітаристики в Україні сьогодні свідчать про широке впровадження компетентнісної парадигми в соціальну теорію та практику. Основним її призначенням є застосування набутих знань, умінь, навичок, досвіду та відповідного тезаурусу у тій чи іншій сфері. Таке розуміння даної парадигми ґрунтується на передових ідеях та концепціях, які висувають міжнародні організації, зокрема Міжнародний департамент стандартів, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО. Вони наголошують на необхідності впровадження компетентнісного підходу у різних сферах освіти соцпрацівників. Його наріжним каменем є компетентність, тобто якості особистості, а також певні навички, вміння, знання і досвід, який допомагає зорієнтуватися в інформаційному та полікультурному просторі, стати конкурентоспроможним фахівцем на ринку праці. Сьогодні випускнику ЗВО недостатньо мати високий рівень знань та досвіду. Для ефективної інтеграції в інтелектуальний простір необхідно володіти відповідним термінологічним тезаурусом у тій чи іншій галузі, бути компетентним, аби в майбутньому стати висококваліфікованим працівником.

У соціальній сфері особливого значення серед показників компетентнісного розвитку набуває запас понять, що постійно актуалізуються та використовуються. Не менш важливими є культурна ерудиція молодшої людини, яка вбирає знання про навколишній світ, начитаність та обізнаність у галузі соціокультури та мистецтва спілкування. Саме тому центром уваги

сучасного глобалізованого освітнього простору стало поняття «тезаурус». Воно є предметом дослідження багатьох наук – філософії (Вол. Луков), філології (М. Роже, О. Тараненко, Вал. Луков, Л. Сільвестрова, І. Абдулмянова, С. Лесніков), психології (І. Неволіна, М. Позіна), соціальної роботи (М. Вдовіна), педагогіки професійної освіти (Л. Медведєва, С. Світайло, К. Васильковська), мистецтвознавства (М. Калашник), мистецької освіти (Л. Масол) (див. [5-77]).

Як правило, трактування терміну «тезаурус» у довідковій літературі відрізняються одна від одної [6; 9; 14; 52; 55]. Це, насамперед, пов'язано зі сферою в якій застосовується дане поняття. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови «тезаурус» трактується як словник, що подає лексику певної мови в усьому її обсязі, з прикладами їх використання у тексті. У свою чергу в Енциклопедії української мови розкривається етимологія слова тезаурус (від грецького терміну, що означає скарб, скарбниця) як словника, який подає лексичний склад мови за семантичними розрядами різного ступеня узагальнення і кількості з перехресним групуванням.

Вперше поняття «тезаурус» застосував у XIII столітті італієць Брунетто Латіні, який так назвав свою систематизовану енциклопедію. Український мовознавець, професор О. Тараненко, у своїй статті до енциклопедії української мови зазначає, що поняття «тезаурус» у лексикографії вперше з'явилося завдяки британському лексикографу М. Роже, який використав його у своєму «Тезаурусі англійських слів та висловів» (The saurus of English Words and Phrases), опублікованому у 1852 році. Наразі, це один із перших і найвідоміших в історії ідеографічних словників [30].

У вітчизняній лінгвістиці поняття «тезаурус» використав видатний мовознавець Л. Щерба в оригінальному значенні цього слова – «сховище», «скарб». Ще одне тлумачення цього поняття знаходимо у Г. Воробйова: «У словнику російської мови тезаурусу найбільше відповідає одне із значень слова «світ»: наприклад, світ підлітка, світ роботи». У галузі мовознавства науковець Л. Селіверстова розкриває значення терміну «загальний тезаурус». Однією з важливих особливостей тезаурусу, вважає авторка, є його здатність моделювати

лексико-семантичну систему мови, відображати картину того, що прийнято вважати неохопленим, відкритим класом одиниць [43].

Проблематикою «тезаурусу» успішно займалися видатний соціолог, філософ і культуролог Вол. Луков та його брат – філолог Вал. Луков. Вони стали засновниками тезаурусної концепції, яку висвітлили у своїй основоположній монографії. Науковці подають найповніший та найбільш узагальнений виклад даної концепції гуманітарного знання, яка створює основу суб'єктно-орієнтованих напрямів досліджень в галузях соціальної філософії, філології, культурології, соціології, антропології. Дослідники ґрунтовно висвітлюють методологію тезаурусного підходу. Вона, на їхню думку, відкриває нові перспективи у гуманітарному розумінні людини та її світу.

У сфері перекладацької діяльності науковець І. Абдулмянова зазначає, що тезаурус філолога-перекладача — це відкрита система взаємопов'язаного накопичення, зберігання, примноження інформації, знань та досвіду. Вона є своєрідною інформаційною, понятійною та концептуальною базою освіти, основою формування та розвитку професійної особистості перекладача. Дослідниця також зазначає, що тезаурус характеризується наявністю інтегративної системи знань, термінів, уявлень, а також ціннісного ставлення до них через призму перекладацької діяльності.

Науковець С. Лєсніков, вивчаючи поняття «тезаурус» метамови лінгвістики, зазначає, що саме він допомагає найповніше дослідити системність мови у повному обсязі. Враховуючи результати наукових досліджень в сучасній лінгвістиці, вчений подає власне визначення поняття «тезаурус». Він вважає, що «це особливий різновид словників загальної чи спеціальної лексики, в яких вказані семантичні зв'язки (синоніми, антоніми, пароніми, гіпоніми та ін.) між лексичними одиницями». [26, с. 56]. Разом з поняттям «тезаурус» науковець виокремлює термін «гізаурус», який розуміється автором як «гіпертекстовий інформаційно-пошуковий тезаурус метамови науки, як база даних з перехресними гіпертекстовими посиланнями». У гізаурусі дається визначення (дефініція, ілюстрація, інтерпретація, пояснення, роз'яснення, тлумачення,

трактування, формулювання, цитата, екскурс) щодо ключових понять-термінів, які стосуються певної науки, а також суміжних дисциплін, які так чи інакше пов'язані з її проблематикою» [26, с. 56].

З психологічної точки зору поняття «тезаурус», як показник компетентності особистості, розглядають І. Нєволіна та М. Позіна [43]. Вони ставлять на вістрі дискусії питання розвитку понятійно-термінологічного арсеналу особистості, що становить основу теоретичного знання, не залишаючи осторонь питань, пов'язаних із практикою. Вивчаючи дане поняття, науковці роблять спробу поєднати теорію з практикою. Предметом їх досліджень є загальнокультурна лексика, психологічний, історичний, географічний та інші тезауруси школярів, студентів, викладачів, які науковці вивчають протягом багатьох років. Їх науковий досвід у галузі психології стосовно поняття «тезаурус» є важливим для нашого дослідження, оскільки вчені вважають, що компетентність людини безпосередньо залежить від широти та повноти її тезаурусу, який розуміють як систему смислових кластерів, ієрархію семантичних макро- та мікроєдиниць (понять, подій, смислів, знаків, формул) та їх смислових зв'язків. Вивчаючи дане питання, психологи-науковці приходять до висновку, що, можливо, тезаурус особистості варто розуміти як показник розумового розвитку, рівень інтелекту [43, с. 70].

У галузі професійної освіти праці Л. Медведєвої, С. Світайло та К. Васильковської заслуговують, на наш погляд, особливої уваги. Так, Л. Медведєва вивчала поняття тезаурусу з педагогічної точки зору. У своїй праці вона акцентує увагу на детальному аналізі основних принципів формування професійно-орієнтованого тезаурусу. Поряд із дослідженням вищезазначеної проблематики, дослідниця розглядає професійну компетентність студентів, яка залежить від їх тезаурусу. Під тезаурусом вона розуміє словниковий запас у певній галузі знань. У своїх дослідженнях автор говорить про словниковий арсенал з певної дисципліни, яким повинен оперувати кожен студент для успішного та якісного спілкування мовою своєї спеціальності.

Науковець К. Васильковська у своїй праці щодо формування художнього світогляду майбутнього соціального працівника звертає увагу на важливість вивчення соціально-історичних дисциплін для розширення тезаурусу. На її думку, «соціальний тезаурус» є ґрунтом для формування фахового світогляду. Якщо у філософії, філології, психології, педагогіці, професійній освіті поняття «тезаурус» використовується часто, то в соціальній сфері воно не має понятійної вагомості, часто не входить в актив її термінологічного апарату. Про це свідчить не тільки соціальна практика, але й спеціальні довідково-енциклопедичні видання, де слово «тезаурус» практично не використовується. Що стосується такого тезаурусу, то про нього у свій час писав ще Б. Асаф'єв. У свою чергу, саме поняття тезаурусу залишилось в тіні й не переросло в науковий досвід. Але вже саме звернення науковця до поняття тезаурусу, навіть його побіжне вивчення стали відправним пунктом для подальших досліджень. Ми погоджуємося з висловлюванням М. Калашник в тому, що дослідження Б. Асаф'єва можна вважати науковим підґрунтям для подальшого вивчення поняття тезаурусу у вітчизняній науці. Таким чином тезаурус стає об'єктом спеціального розгляду та дослідження у сфері соціальних знань.

Зацікавленість дослідників поняттям «тезаурус» в галузях гуманітарних дисциплін створила сприятливі умови для введення його в музикознавство. Так, варто ґрунтовно розглянути значення «тезаурусу» у соціальній теорії та практиці. Слід трактувати такий тезаурус як «сховище соціальних знань, які поділяються на категорії: знання про соціальну допомогу та знання про піклування». Варто виділити форми соціального тезаурусу та визначити його структуру. Детально вивчивши напрацювання плеяди науковців, які стосуються даного питання у всіх сферах, слід сформулювати наукові положення стосовно можливих підходів до створення саме соціального тезаурус-словника.

Проблему «тезаурусу» у соціономічній та гуманітарній сферах розглядає Л. Масол [30]. Розглядаючи питання передумов та сутності інтеграції в освіті, концептуальних основ інтегрованих курсів авторка торкається також і питання «соціального тезаурусу» як чинника інтеграції. Вона визначає тезаурус як

сукупність понять з певної галузі знань; сховище досвіду людини. Під досвідом у широкому розумінні, науковець виділяє сукупність понять, образів; операцій, смислових зв'язків; у вузькому розумінні — словник цих основних понять. Науковець зазначає, що у педагогіці тезаурус виконує роль інформаційної основи навчання. Даний процес навчання вона трактує як розширення «особистісного тезаурусу» учнів за рахунок «навчального тезаурусу». Науковець вважає за доцільно уперше в практиці освіти виокремити обов'язковий блок «Поняття» у програмі для 1-2 курсів, які у підручниках подаються в рубриці «Словникова скриня». Таку позицію науковець пояснює тим, що студенти поступово набувають розвитку інтелектуальних вмінь. Відповідно, повинен зростати, збільшуватися за обсягом та ускладнюватися і навчальний тезаурус своєрідний компас-орієнтир у безмежному морі понять і термінів, які так чи інакше звучать на заняттях та поза ними.

Детально вивчивши наукові напрацювання дослідників стосовно розгляду поняття «тезаурус» у різних аспектах, ми вважаємо, що питання соціального тезаурусу у сфері вищої освіти має певні прогалини, а відтак становить перспективи для нашого подальшого дослідження у сфері освітології. Ми вважаємо, що соціальний тезаурус у широкому значенні, це — життєва скарбниця студента, запас корисної інформації з фаху, яка постійно поповнюється та служить інформаційною базою для подальшого навчання, володіння термінологією в обсязі програмового змісту. У вузькому — це словник термінів, побудований за тематичним та алфавітним принципом (напрями — персоналії — поняття).

1.2. Етапи становлення тезаурусу як форми систематизації соціального знання

Суть становлення категорії полягає в розгляді тезаурусу соціального працівника як мовної системи знання про світ. Підкреслимо, слово «мовний» не

означає «знання мови» (себто знання слів, граматичних категорій і вміння ними користуватися), а вживається для позначення природи тезауруса: знання можна розглядати як ментальну за природою сутність, притаманну людині (інтеріоризувати її знання), і як зовнішню, екстеріоризовану у вигляді семіотичних об'єктів сутність. Тезаурус є знанням другого типу – це знання, яке об'єктивоване у мові. Отже, вивчати тезаурус можна шляхом виявлення мовних структур знання з об'єктивно існуючого мовного матеріалу – текстів.

Тезаурус як мовна система знання про світ являє собою природно сформовану матеріальну словесну мережу, що забезпечує буття знання – його отримання, зберігання і переробку. Необхідною умовою становлення, розвитку та формування тезауруса є комунікативна взаємодія різних суб'єктів тезауруса на рівні словесних знаків. Комунікативна взаємодія суб'єктів тезауруса є матеріальним процесом обміну інформацією на рівні текстових повідомлень. Тексти є середовищем об'єктивного існування знання, відповідно дослідження знання необхідно проводити шляхом аналізу конкретних текстів, необхідних для соціального працівника у його фаховій діяльності.

Основною одиницею тезауруса, що реалізується в просторі тексту і має властивості одиниці тексту, є стійке поєднання слів – словесна структура, максимально задовольняє характеристикам знання (фіксований семіотичний продукт пізнавальної діяльності, що відпрацьований в мовному досвіді і закріплений в пам'яті факт, що має соціально-комунікативну значимість). Одиниця тезауруса – це об'єктивно існуюча цілісна структура, елементи якої впізнавані і можуть входити до складу інших структур; одиниця тезауруса функціонує як невід'ємний елемент комунікації, будучи результатом і передумовою успішного спілкування.

Основним типом відносин, який є організуючим для системи тезауруса, є міжтекстові (інтертекстуальні) відносини. Даний тип відносин виникає в процесі комунікації і забезпечується відтворенням стійких словосполучень в різних текстах: один реалізований текст викликає відповідну реакцію у вигляді іншого матеріального тексту, в якому неминуче відтворюються тезаурусні

одиниці першого тексту. Між текстами встановлюються інтертекстуальні стосунки, що знаменує момент організації системи тезауруса [30].

Основним принципом систематизації стійких словосполучень всередині тезауруса є їх об'єднання в серії за наявністю матеріально тотожного слова. Серійна організація реалізує принцип сімейної подібності, що сформульований Л. Вітгенштейном, оскільки, крім тотожного слова, що входять до складу серії поєднання не мають інших спільних рис: деякі з них можуть бути зіставлені з граматичної структури, інші мають семантичну схожість, але немає такої ознаки, яка була би у всіх членів серії і тільки у членів даної серії.

Моделлю системи тезауруса є словесна мережа, створена інтертекстуальними взаємовідносинами тезаурусних одиниць і їх серійної організацією. Кожен з компонентів одиниці тезауруса може одночасно бути компонентом декількох інших тезаурусних одиниць, так що тезаурус в цілому утворює вербальну мережу, в якій немає окремих слів, а є синтагматичні умови переходу від одного слова до іншого, причому за багатьма напрямками різних векторів до безлічі слів одночасно. Відкриту динамічну тезаурусну мережу неможливо побачити цілком, тому модель системи будується в результаті приватних локальних досліджень мережі.

Соціально-лінгвістичний метод вивчення тезаурусної системи знання полягає у виявленні стійких словосполучень, відновленні їх серійної організації та інтерпретації отриманих даних в системі положень теорії тезауруса. Метод тезаурусного аналізу базується на кількісному вирахуванні одиниць тезаурусної мережі і її параметризації за матеріальними критеріями.

Послідовне вивчення системи тезауруса дозволяє побачити приховані закономірності набуття мови дитиною, формування її мовних знань і знань про дійсність, виявити підстави успішної комунікації з соціумом, надати матеріальні свідчення досягнення розуміння, осмислити принципи мовного упорядкування світу, спрогнозувати ймовірні перспективи розвитку знання стосовно конкретної мовної особистості і соціуму в цілому, вивчати механізми впливу на людину в умовах тезаурусної мережі. Дослідження цих процесів

становить експланаторний і прогностичний потенціал соціально-лінгвістичної теорії тезауруса.

Тезауруси з'явилися задовго до створення словників інших типів (включаючи тлумачні) і є першими відомими словниками (II-III ст.). В епоху Нового часу виникає ідея створення єдиної філософської мови, яка відображала б загальні розумові категорії людини, і, як наслідок, тоді ж розробляється концепція словника, здатного відобразити логічні принципи співвідношення даних категорій. Найбільш відомим тезаурусом Нового часу є «Тезаурус англійських слів і виразів» П. Роже (1852 р.). Незважаючи на схематичність віднесення слів до відповідної рубрики і заплутаність схеми пошуку потрібного слова, даний словник досі є зразком складання тезаурусних словників завдяки фундаментальності логічної схеми його побудови.

В результаті зіставлення тезаурусних словників виявляється, що в них не збігається набір понятійних категорій, а розподіл слів за рубриками викликає питання. Наприклад, в тезаурусі Роже «Простір» виділено в окрему категорію, а «Час» входить в категорію «Абстрактні поняття», слово «Музика» входить в групу «Звук» і далі – в більшу категорію «Матерія», а «Живопис» – в категорію «Розум». У словнику О. Баранова 1995 року в якості рівноправних виділяються категорії «Ставлення» і «Залежність» (з точки зору логіки, «Залежність» варто було б включити в розділ «Відносини» як підрозділ), є розділ «Техніка», але немає розділу «Наука». Відсутність чіткої логіки понятійних зв'язків в проаналізованих ідеографічних словниках мотивує припущення, що ієрархія понятійних зв'язків не існує об'єктивно, а мотивована словесними зв'язками мови, заломленими через їх суб'єктивну оцінку упорядником словника (головним чином на основі критерію частотності) [43].

Щодо словесних зв'язків можна сказати, що в тезаурусах слова можуть бути поєднані будь-якими відомими лексичними зв'язками (парадигматичними і синтагматичними), але провідна роль віддається синонімічним зв'язкам слів. Логіка презентації зв'язків в словникових статтях відтворює структуру

дефініції (в широкому сенсі, як ієрархію значень або розумових категорій) або відповідає польовому принципу.

Особливу увагу варто приділити розгляду електронних тезаурусів, що створюються в даний час за допомогою комп'ютерних програм. Прикладами є загальні принципи побудови тезауруса англійської мови WordNet і проектів тезаурусів російської мови RussNet і RuThes. Дані тезауруси представляють собою результат спільної роботи соціолінгвістів і фахівців зі створення комп'ютерних систем, в яких на рівні мов програмування можна простежити відносини між словами природної мови. Незважаючи на те що електронні тезауруси вирішують проблему швидкого пошуку потрібного слова, притаманну друкованим тезаурусам, вони успадковують основні проблеми тезаурусних словників: 1) проблему філософської мови; 2) проблему встановлення типів мовних відносин, що формують систему тезауруса. Системні відносини між словами в структурі електронних тезаурусів залежать від логічних відносин, що лежать в основі мов програмування (переважно родових і розділових), тому електронні тезауруси нашого часу не можуть претендувати на встановлення основних принципів формування мовної системи знання – тільки на встановлення відносин між мовами програмування і словами природної і соціальної мови.

Особливим видом тезаурусних словників є асоціативні тезауруси (приміром, The Edinburgh Associative Thesaurus), в яких представлені вербальні реакції досліджуваних на певне слово-стимул. Типи словесних зв'язків, відображені в даних словниках, можна кваліфікувати як асоціативні вербальні зв'язки, оскільки вони фіксуються в результаті проведення психолінгвістичного експерименту. Однак при лінгвістичному аналізі даних зв'язків виявляється, що більшість словесних реакцій досліджуваних осіб на те чи інше слово-стимул є граматикалізованими реакціями, тобто у якості реакцій виступають слова, що утворюють поєднання зі словами-стимулами. Високий ступінь частотності появи співпадаючих граматикалізованих реакцій у різних осіб свідчить про важливість дослідження словесних зв'язків, що лежать в основі поєднань слів,

для досягнення мовних принципів упорядкування та зберігання інформації соціального спрямування.

Результати аналізу ряду словників показують, що можна виділити наступні типи тезаурусних словників, які сформовані за способом подання лексичного матеріалу [30; 43; 62]:

1) словники, що розкривають зв'язки «від слова до слова» (тезауруси англійської мови, а також словники синонімів, антонімів, сполучуваності);

2) словники, що розкривають зв'язку «від поняття до слова» (словник Роже, Ідеографічний словник О. Баранова, Тематичний словник, електронні тезауруси WordNet, RussNet, RuThes);

3) словники, що розкривають зв'язки від слова-стимулу до слова-реакції (Edinburgh Associative Thesaurus, Асоціативний словник).

Відповідно до виділених типів подання лексики в проаналізованих словниках виводиться три уявлення про сутність тезауруса.

Тезаурус – це:

- 1) система лексики, котра експлікує словесні зв'язки;
- 2) система понять, що відображає стан знання;
- 3) система знання, що є в свідомості людини і виявляється шляхом психолінгвістичного експерименту.

Мовними складовими системи тезауруса постають слова, які розчинені в своїх зв'язках, причому не тільки словесних, але і понятійних. Понятійні слова цілком доречно називати «колокацією», так як слова в системі тезауруса не існує як самоцінності, їх цінність визначається кількістю і якістю зв'язків.

Таким чином, аналіз тезаурусних словників дозволяє зробити висновок, що тезаурус – це система словесних зв'язків. Оформлений у вигляді словника тезаурус є моделлю цієї системи. Відповідно, неминуче виникають питання, пов'язані із методологічними проблемами співвідношення об'єкта і його моделі, головне з яких – неможливість повністю розкрити онтологію об'єкта в сконструйованій окремим суб'єктом моделі.

Концепція тезауруса розробляється в таких галузях, як інформатика і синергетика і базується на положеннях загальної теорії систем, кібернетики і теорії інформації, тому розгляд починається з вивчення даних положень. Поняття тезауруса пов'язується із уявленнями про сутність інформації і вводиться для розвитку положень про принципи прийому і обробки інформації. У теорії інформації К. Шеннона цьому питанню практично не приділяється уваги: основний акцент ставиться на вивчення процесу передачі інформації, а її сприйняття залежить від того, як налаштований приймач, і, за замовчуванням, мається на увазі, що він завжди правильно налаштований [69].

Однак, на думку фахівців з інформатики, при рецепції семантичної інформації, що передається знаками, сприймається тільки цінна інформація, відповідна цілям системи і співвідноситься з раніше прийнятою і обробленою інформацією, себто зі сформованим тезаурусом. Таким чином, тезаурус – це система, необхідна для сприйняття і розуміння інформації. Ученими розвивається ідея, що кількість інформації можна виміряти як зміна тезауруса сприймає систему. Проте розробка методу обчислення семантичної інформації являє собою важку проблему, тому концепція тезауруса розвивається в інформатиці на певних припущеннях.

У синергетиці необхідність системи тезауруса ілюструється наступним прикладом: навчаючись говорити, дитина отримує інформацію від своїх батьків, так у неї складається мовної тезаурус; подорослішавши, людина опановує певною спеціальністю, з'являється професійний тезаурус; вона й далі буде робити ціннісні вибори в житті, але кожен вибір буде можливий тільки на основі колишніх, більш ранніх, адже вибір здійснює не просто людина, яка володіє мовою, а й володіє спеціальністю.

Тезаурус розуміється як система, яка необхідна не тільки для рецепції і обробки інформації, але і для генерації нової інформації. У зв'язку з поданням про цінну інформацію розробляється уявлення про осмислену інформації. Якщо цінна інформація суб'єктивна, пов'язана з цілями системи, то осмислена інформація об'єктивна і залежить від тезауруса. В інформатиці не ставиться

питання про еволюцію цінної інформації, оскільки цілі розвитку інформації визначаються із зовні. У синергетики відкрита система, що самоорганізується і здатна породжувати цілі всередині себе (подібні ідеї були намічені ще в загальній теорії систем). Тому рецепція інформації, при якій система здійснює вибір на основі наявного тезауруса, – це, з одного боку, вибір самої системи, але, з іншого боку, це вибір, нав'язаний ззовні, оскільки тезаурус – це те, чого система набуває із зовнішнього інформаційного середовища (довкілля). Система робить вибір сама, але вибір, який вона зрештою і має зробити.

Висновки до розділу 1

Послідовне вивчення природничо-наукових та соціально-наукових концепцій, пов'язаних із вивченням системи тезауруса, дозволяє зробити висновки про те, що тезаурус – це система знання. Відповідно до загальних властивостей систем, тезаурус складається із елементів і відносин між ними. Елементами визнаються семіотичні суті, відносинами між ними – це відносини на матеріальному і семантичному рівні. Зв'язки між елементами можна вивчати як структуру даної системи. Основним принципом організації структури тезауруса визнається ієрархічний принцип, однак підкреслюється і важливість горизонтального розгортання зв'язків для визначення специфіки кожного рівня ієрархії. Розгортання системи по горизонталі і вертикалі створює мережу, що забезпечує безперервність інформації. Для вивчення інформації пропонуються статистичні методи дослідження при аналізі матеріальної сторони і логічні при аналізі семантичної сторони.

Тезаурус – це відкрита система, отже, йому властиві загальні риси всіх відкритих систем. До них відноситься «поведінка» як відповідна реакція на вплив зовнішнього середовища, що здійснюється відповідно до певних структур, які зберігаються в пам'яті системи, внаслідок чого це поведінка можна певною мірою контролювати і керувати ним. Тезаурус визначає цілі і

цінність семантичної інформації при обміні індивіда знаннями з довкіллям. Ця система необхідна індивіду для рецесії вхідної інформації і генерації нового знання. Середовищем виступають тезауруси інших індивідів. Індивідуальний тезаурус пов'язує знання індивіда і об'єктивується у вигляді семіотичних сутностей знання, тому тезаурус є і в свідомості індивіда, і як зовнішня по відношенню до індивіда інформація. Тезаурусом також називається модель даної системи. Дослідити систему соціального знання можна шляхом аналізу зміни тезауруса реципієнта. Методологічні проблеми, пов'язані з розмежуванням матеріального і семантичного, а також системи і інформації, які зумовлені властивостями самої інформації яку пізнає суб'єкт.

РОЗДІЛ 2

ТЕЗАУРУС СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

ЯК ЗАСІБ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

2.1. Історична практика формування тезаурусу соціальної сфери

Система понять так чи інакше виражається в продукті дослідницької діяльності. Питання в тому, як знайти спільний метод її вираження, що дозволяє розглядати і зіставляти понятійні системи. Тезаурус виявляється адекватною формою демонстрації структури понять, що допускає загальнозначуще прочитання. Науковцями тезаурус розглядається в контексті тих засобів, за допомогою яких в соціономічних науках здійснюється рефлексія про власну систему знань, проте це не тільки і не стільки засіб роботи фахівця, скільки необхідна частина його діяльності і предмет вивчення. Мовиться про те, щоб інтерпретувати тезаурусний метод як універсальний засіб, що фіксує рефлексію дослідника про створюваних ним поняттях. Зрозуміло, що понятійні системи науки створюються безпосередньо в працях видатних вчених. Але спеціально генералізація системи понять виражається в складанні словників.

Словники виявляються специфічним способом фіксування рефлексії про понятійні структури і є своєрідною спробою виділити і описати ці структури в явному вигляді. Традиційно ці спроби реалізуються як тематичні та предметні покажчики до монографій. В останніх кожне поняття описується посиланнями на відповідний змістовний контекст, що занурює це поняття в континуум смислових конотацій. Спроби звільнитися від конкретного монографічного контексту, описати поняття через дискурсивні визначення, незалежні від тієї чи іншої конкретної теоретичної концепції, призводять до створення численних

варіантів термінологічних словників. Прагнення відмовитися від винятковості дискурсивних визначень призводить до створення словників-тезаурусів.

Актуальність вивчення проблеми тезауруса в соціальній сфері зумовлена як потребами даної науки в загальнозначущих засобах для вивчення структури соціальних чи психологічних понять, для фіксування результатів рефлексії про цю структуру, так і важливістю дослідження самої діяльності, спрямованої на вивчення суб'єктного тезауруса. Суб'єктний тезаурус соціальної сфери виражає існуючі на даному рівні уявлення про соціальні процеси і явища. Цим він не тільки служить для вираження існуючого розуміння загальної картини вивчення, але і, тим самим, для вивчення цієї картини. Вивчення цієї рефлексії соціального працівника про свою діяльність, необхідне для розуміння змісту соціальної сфери суспільства, призводить до проблеми об'єктивування суб'єктного тезауруса. Вивчення об'єктивування тезауруса пов'язане із виявленням чинників, що визначають ту чи іншу ступінь об'єктивності відображення в ньому існуючої реальності соціальної науки на даній стадії її розвитку при неминучій суб'єктивній вибірковості, філософсько-методологічній і теоретичній упередженості наукової позиції авторів-укладачів.

Тезаурус соціального працівника слід розглядати як результат об'єктивації понятійної системи соціальної сфери в процесі тезаурусної діяльності як особливого роду рефлексії. Зміст тезаурусної діяльності полягає у виявленні суб'єктного тезауруса і фіксуванні його в формі об'єктивованого тезауруса. Основні принципи тезаурусної діяльності: створення у дослідників установок на пошук системи, видимість, експліцитність її подання, об'єктивність у відборі і аналізі матеріалу.

Основними об'єктивними і суб'єктивними чинники, що зумовлюють дану діяльність є якісний рівень опрацьованості матеріалу, рішення і невирішеність проблем, світоглядні установки, а також організаційно-технічні чинники (трудомісткість і обсяг) матеріалу, досвід і кваліфікаційний рівень фахівців – укладачів, ступінь зацікавленості в обговорюваній проблемі і зацікавленості в

виконуваний діяльності [30]. Тезаурусний метод рекомендується як засіб для роботи з понятійним апаратом соціальної сфери.

Основні відмінності між тезаурусами і термінологічними словниками, що складаються в тому, що перші мають динамічну структуру і моделюють смисловий континуум, в той час як останні обмежені диз'юнктивним способом фіксації понять і відображають дискурсивний зріз свідомості. Крім того, тезауруси мають більшу гнучкість і більш чутливі до включення нових термінів і зв'язків.

Тенденції історичного розвитку соціономічних словників і відповідної діяльності наступні: від звичайних термінологічних списків до словників системних і словників тезаурусного типу, від творчості окремих авторів до групової і далі до колективної діяльності, від авторських моделей, часто зорієнтованих на певний науковий напрямок до об'єктивного висловлювання існуючого стану науки. Діяльність зі складання словників є передісторією тезаурусної діяльності у соціальній сфері.

Поняття тезаурус (від грец. *thesaurus* – скарб, багатство, запас) прийшло в з лексикографії, де воно виникло в зв'язку зі створенням одномовних словників, в яких слова згруповані за смисловими напрямками. У числі найбільш древніх згадуються тезауруси Аристофана Візантійського (180 рік до н.е.), ономастика Юлія Поллукса (II ст.) і санскритський словник Амаракоса (між I і III ст.). Сам термін «тезаурус» був застосований вперше у 1220 році флорентійцем Брунетто Латіні для позначення систематизованої енциклопедії. Пізніше (в 1532 р.) він був використаний для позначення тлумачного словника латинської мови, авторами якого були Ж. Тьєрі і Р. Етьєн. Потім було створено ще кілька тезаурусів такого ж типу. Тезауруси – це систематизовані енциклопедії і вирізнялися вони тим, що в них наводилися все слова, які зустрілися в даній мові хоча б один раз і під кожним словом наводилися всі цитати з наявних на даній мові текстів.

Іншим типом лексикографічного тезауруса є так звані ідеографічні словники (від грец. *ideo* – поняття, ідея, образ; *grapho* – пишу). Їх називають

також ідеологічними, концептуальними, методологічними, синтетичними і тематичними. Розрізняють три типи таких словників: ідеографічні тезауруси, аналогічні словники, навчальні ідеографічні словники. Ідеографічні тезауруси адресовані головним чином фахівцям в галузі літератури і призначені для того, щоб до кожної наведеної у ньому ідеї можна було б підібрати слово або слова, за допомогою яких цю ідею можна виразити найбільш правильно і точно. Інакше кажучи, ці словники дають можливість найбільш точно втілити певний смисл в словах.

Найбільш відомими зі словників цього типу є грецький словник античного періоду «ономастика» Ю. Поллукса і складений в 1852 році «Тезаурус англійських слів і виразів» П.М. Роже. Останній не втратив свого значення і в наш час. Він перевидавався понад 90 разів, причому останні його видання відносяться до періоду 80-х років XX століття. Автор вважав, що для того, аби забезпечити найбільш короткий шлях від думки до слова необхідна тільки чітка класифікація слів за їх смислом. Однак, досягти цього неможливо до тих пір, поки належним чином не вивчені і не організовані об'єкти дійсності, названі цими словами, тому основний упор він переніс на розробку класифікаційної схеми. У тезаурусі Роже виділяються чотири категорії: 1) абстрактні відносини; 2) простір; 3) матерія; 4) дух (розум, воля, почуття). Ці категорії поділяються на 24 класи. Останні, в свою чергу, діляться на підкласи і так аж до тематичних груп. На нижчому рівні ієрархії даного тезауруса міститься всього близько тисячі таких груп. Слова, об'єднані в кожній групі, можуть бути використані для вираження поняття, позначеного «заголовним» словом. Наприклад, одна з таких тематичних груп – група 833 – «співчуття». Для вираження цього поняття в тезаурусі наводяться наступні слова: 1) жаль, печаль, туга, ностальгія – туга за батьківщиною, гіркота, ревності, скарги, нарікання, розчарування, невдоволення і т. ін.; 2) шкодувати, оплакувати, нарікати, скаржитися, журитися, мучитися докорами сумління і т. ін. Слова внаслідок багатозначності можуть входити в кілька тематичних груп. Тезаурус забезпечений алфавітним покажчиком, де кожному слову приписані номери

тематичних груп, в які входить це слово. Спочатку автор вважав, що однієї класифікаційної схеми буде досить, щоб забезпечити рух від думки до слова, але практика показала, що необхідний синтез ідеографічного і алфавітного розташування слів [30].

Схема класифікації, створена П.М. Роже, виявилася досить вдалою і була пристосована згодом для інших мов: німецької, іспанської, французької, угорської та ін. Теоретичні основи і принципи складання таких тезаурусів найбільш повно викладені в роботі Р. Халліга і В. Вартбурга. Аналогічні (тематичні) словники так само як і ідеографічні тезауруси призначалися фахівцям, які займаються творчою літературною працею і прагнули допомогти найбільш адекватному вираженню думки. Однак, на відміну від П.М. Роже, автори цих словників демонстративно відмовлялися від класифікації понять, вважаючи, що більш важливо розділити весь словниковий запас на пасивну і активну частину. Вони виходили з того, що все про що ми думаємо формується в нашій свідомості за допомогою слів активного шару. Слова пасивного шару необхідні лише для найбільш точного, найбільш адекватного вираження думки. Навчальні ідеографічні словники орієнтовані головним чином на тих, хто вивчає мову. Основним тут є відбір тем, актуальних для навчальних цілей. Більшість існуючих навчальних словників містить списки слів за темами, без інформації про вживання в мові, але є і такі, де подаються не тільки окремі слова, а й словосполучення і цілі мовні штампи, наприклад, словники Оскара Хеккера [69].

Одним з перших авторів, хто переніс поняття тезаурус з лексикографії в соціальну науку був Б. Віккері, але саме тут, в цій сфері науки, тезауруси знайшли широке практичне застосування. На міжнародній конференції із загальних принципів побудови тезаурусів (м. Варшава, Польща, 23-27 березня 1970 року) було дано таке визначення інформаційно-пошукового тезауруса: «Тезаурус є лексичним інструментом інформаційно-пошукових систем. Він складається з контрольованого, але змінюваного словника термінів, між якими вказані смислові зв'язки. Такий словник, вичерпним чином покриває деяку

специфічну галузь знань, являє собою перелік дескрипторів (основних термінів) і недескрипторів (допоміжних термінів), упорядкований за систематичним і алфавітним принципами і містить вказівки на смислові відносини, які відбуваються між ними, як ієрархічного (родо-видового), так і неієрархічного типів» [69, с. 158].

Розробка інформаційно-пошукових тезаурусів (ІПТ) для різних сфер і областей науки і техніки і постійне прагнення до їх удосконалення привели до того, що існуючі тезауруси значно відрізняються один від одного. Проблемі тезаурусів присвячені численні роботи, в яких тезаурус розглядається з різних точок зору і отримує різне трактування. Аналіз цих робіт показує, що тезаурус може бути розглянутий не тільки як словник. Це особливо чітко показано в роботі Ю.А. Шрейдера, де вперше було введено відмінність понять «абстрактний» і «конкретний» тезаурус. Абстрактний тезаурус розглядається як безліч смисловиражаючих елементів (слів, словосполучень і т.п.) деякої мови із заданими смисловими відносинами, а під конкретним розуміється спосіб завдання деякого абстрактного тезауруса, тобто спосіб вираження лексичних одиниць, відносин і самої структури тезауруса [69, с. 161].

Для психології, аналогічно цьому, важливо розрізняти тезауруси суб'єктні і об'єктивовані. Суб'єктний тезаурус це сутнісно запас знань одного або групи індивідів (суб'єктів), відбитий певним чином в його або їх свідомості.

В процесі пізнання об'єктів реального світу, в ході розвитку певної науки накопичуються знання, що відображаються понятійною системою. В результаті постійно відбуваються зміни у змісті понять, відбувається їх диференціація і інтеграція в сформовані й складні системи. При цьому між поняттями встановлюються зв'язки і відносини, які з точки зору людей, які володіють даними фрагментом мови, розглядаються як самоочевидні зв'язки між словами, які ніде не фіксуються, крім свідомості носіїв мови – суб'єктів. Виявити цю природно сформовану систему понять (суб'єктний тезаурус), представивши його в формі словника, з експліцитно вираженими зв'язками між поняттями, тобто, певним чином висловити ті самоочевидні зв'язки і відносини між

поняттями, які реально існують в суб'єктному тезаурусі – це і означає об'єктивувати відповідний суб'єктний тезаурус як деякий «конкретний тезаурус» згідно з термінологією. Іншими словами, все тезауруси, що мають форму словника, в якому конкретним способом виражені ці самоочевидні для суб'єктів (носіїв певної мови) зв'язки сутнісно виражені в формі конкретних тезаурусів.

Суб'єктний тезаурус – це той запас знань, які природно склалася в свідомості людей, але не експліковані у систему, яку прагне висловити відповідний об'єктивувати тезаурус. Розглядаючи «абстрактний» тезаурус, як деяку систему знань про універсум, можна говорити не тільки про тезаурус мови, а й про тезаурус індивіда або про тезаурус колективу. При розгляді суб'єктних тезаурусів більш точно буде говорити про тезаурус індивіда і про тезаурус групи (або про груповий тезаурус).

Тезаурус індивіда є важливим типом суб'єктного тезауруса і може бути розглянутий в соціальній науці як певна модель: наприклад, як спрощена модель інтелекту. Іншим важливим типом суб'єктного тезауруса є тезаурус групи або груповий тезаурус або, як його ще наче називають в інформатиці, «тезаурус колективу». Суб'єктний тезаурус групи інтегрує суб'єктні тезауруси окремих індивідів, що складають цю групу (наприклад, суб'єктний тезаурус соціального працівника і соціальної роботи). Саме цей тип тезауруса – суб'єктний тезаурус групи породив розробку найрізноманітніших за широтою, формою, структурою об'єктивованих тезаурусів. Суб'єктні тезауруси груп – це по суті загальний запас знань, загальна картина світу всіх суб'єктів, що входять до цієї групи. За широтою охоплених груп суб'єктні тезауруси можна, очевидно, класифікувати наступним чином: загальнолюдський, національний, професійний. Тут же слід зазначити, що професійні тезауруси розуміються досить широко: тезаурус всієї науки, окремої її галузі чи сфери, проблеми і т. ін. Усе це види професійних тезаурусів.

Переходячи до розгляду типів об'єктивованих тезаурусів, підкреслимо ще раз, що він є штучною системою, яка прагне найбільш повно і точно

відобразити відповідну природну систему, відповідний суб'єктний тезаурус, представивши його в доступному для огляду вигляді. Такі тезауруси, так само як і суб'єктні тезауруси, можна розрізняти за широтою охоплення. Іншими словами, об'єктивовані тезауруси можуть з різною широтою охоплювати сфери людських знань. За широтою охоплення їх можна класифікувати наступним чином: універсальні, політематичні і монотематичні тезауруси. Універсальні тезауруси охоплюють практично всі галузі знань на непрофесійному рівні.

2.2. Місце тезауруса у системі сучасного соціального знання

Сучасна (постмодерністська) концепція виникла як філософська рефлексія на методологічні принципи загальної теорії систем і виріс в її лоні структуралізму. Постмодернізм не має строгого парадигмального визначення в силу надзвичайної різноманітності поглядів і підходів усередині даного напрямку соціальної філософії, основною об'єднуючою ознакою яких є тотальна критика всіляких стереотипів, в тому числі і породжуваних наукою. Причину виникнення стереотипного мислення постмодерністи бачать в стереотипності мови, тому основним об'єктом критики виступає мова. Основними ідеями філософії постмодернізму, які вплинули на формування теорії тезауруса соціальної сфери, є уявлення про взаємозв'язок мови, знання і реальності.

Реальність нелінійна і ацентрична (ідея центру в постмодернізмі співвідносна з ідеєю ієрархії, котра виправдовує вертикаль влади, проти якої повстають постмодерністи). Структура реальності являє собою різому, яка встановлює перехід свідомості в реальність, матеріальних об'єктів в нематеріальні і навпаки. Що означене не є копією означуваного, навпаки, означуване залежить від означеного, тому вивчати необхідно, в першу чергу, перше і лише потім робити висновки з приводу значущого. Різомна структура реальності, на думку представників постмодернізму, постала від різомного устрою мови. Мова в постмодернізмі – не система в соссюрівському розумінні,

а конгломерат текстів. Функціонування соціальної мови являє собою мовну гру. Однак це не гра, в якій правила заздалегідь визначені і відомі кожному гравцеві, а гра, в якій правила встановлюються під час гри. Тому немає абсолютних універсальних правил мови, немає універсальної граматики і постійного значення мовних знаків. Означуване відірване від означеного (особливо письмового) і в цьому сенсі довільне. Значення знака – не предмет угоди між людьми, а предмет умовної угоди між учасниками конкретного акту комунікації – конкретної мовної гри. Така гра ведеться за принципами номадології, що передбачає встановлення нових правил для кожної гри. Тому не буває абсолютно повторюваних соціально-мовних ситуацій, хоча і є уявлення про стереотипність більшості з них.

Виходячи з такого розуміння мови, зникає необхідність у визначенні місця знака в системі і пов'язаної з цим цінності знака. Цінність знака залежить не від його місця в системі, як в концепції Соссюра, а від правил конкретної мовної гри. Один і той же знак може бути цінним (значимим) для одного учасника комунікації і нецінним (безглуздим) для іншого. Таке розуміння процесу знакової комунікації відповідає концепції тезауруса в інформатиці та синергетиці. Тезаурус комунікантів визначає, яка інформація є цінною для кожного з них в процесі комунікації, а яка безглуздою. Саме наявний у людини тезаурус є основою розуміння інформації та генерування нової, тобто отримання знання і вироблення нового знання (у тому числі і у соціальній сфері). Інакше кажучи, тезаурус визначає внутрішні умови розуміння інформації конкретним індивідом.

У сучасних дослідників погляди звернені більше на зовнішні умови розуміння інформації, оскільки вони працюють з письмовими текстами, а не з живою мовою. Зовнішньою умовою розуміння інформації є входження нових текстів в єдиний інтертекст, себто нові тексти розуміються, оскільки вони пов'язані зі старими, вже відомими текстами. Між старими і новими текстами встановлюються інтертекстуальні стосунки, які в подальшому служать основним механізмом створення нових текстів.

Для соціолінгвістичної концепції тезауруса важливі ті положення сучасної науки, які по-новому інтерпретують епістемологічну функцію мови, а саме: мову, в першу чергу, як засіб отримання знання, в другу – як засіб зберігання і передачі знання, і тільки потім – як засіб вираження знання, оскільки виражати свої знання людина може тільки навчившись виражатися, тобто оволодівши мовними знаннями, і тільки вербалізоване знання визнається знанням як таким, що існує.

У методологічному плані з філософії постмодернізму для теоретичної концепції тезауруса соціальної сфери релевантні наступні положення:

1) підкреслюється особлива роль суб'єкта-дослідника, який не в силах відтворити універсальне (загальне) знання про світ, що закріплюється і збережене в мові, але здатний повною мірою відтворити доступний йому фрагмент тезауруса;

2) приділяється особлива увага дослідженню ознак словесного знака;

3) в якості основного об'єкта спостереження обирається текст (як правило, письмовий);

4) основним способом дослідження тексту обирається інтертекстуальний аналіз, що складається у виявленні в даного тексту вкраплень з інших текстів;

5) результатом дослідження є моделювання мовного тезауруса за принципом мережевої структури особливого типу – різоми.

Міждисциплінарний підхід підсумовує основні ідеї про сутність тезауруса і вписує їх контекст сучасних гуманітарних досліджень, пов'язаних із вивченням епістемологічної функції мови. Ученими виводиться схема, яка вказує місце теорії тезауруса в системі наук, які вивчають співвідношення «людина – мова – знання – реальність» [69].

Важливими є й супутні поняття, що співвідносяться з мовною системою знання («концептуальна система», «картина світу», «ментальний лексикон»), еволюція концепції тезауруса, розвиток тезаурусного підходу в культурології, психології, соціології, літературознавстві. Дані напрямки науки трактують

тезаурус в руслі когнітивної парадигми, ототожнюючи його з властивою людині ментальною системою знання.

Принципово новим у концепції тезауруса соціального працівника є те, що тут досліджується як мовна так і ментальна природа тезауруса, а також те, що визнається епістемологічна вторинність деяких ментальних структур по відношенню до мовних.

Оскільки об'єктом теорії тезауруса є мовні прояви знання, що існують в матеріально зреалізованих текстах певною мовою, фрагментом реальної дійсності, що піддаються безпосередньому спостереженню, є текст в найширшому розумінні терміна – будь-які можливі об'єктивовані в матеріальній формі (за допомогою письма, аудіозапису, фіксовані усні форми і т. ін.) послідовності слів, доступні безпосередньому сприйняттю та аналізу пізнає суб'єктом соціальної взаємодії. В роботах дослідників розглядаються підходи до розуміння тексту і його співвідношення з іншими видами лінгвістичних об'єктів висновується про те, що основним критерієм у визначенні тексту, релевантним для справжньої теорії, є його фіксованість в об'єктивної матеріальній формі. Теорію тезауруса соціальної сфери на даному етапі не цікавлять внутрішні характеристики текстів, такі як зв'язність, цілісність та ін. Текст постає тільки як необхідна умова реалізації об'єктивних мовних проявів соціального знання. Тому об'єктом вивчення теорії тезауруса соціальної сфери не є тексти як такі, а текстові одиниці знання – структурні одиниці системи тезауруса. Такими одиницями визнаються стійкі поєднання слів в широкому розумінні. Відмінність тезаурусних одиниць від понять «тезаурусні конструкції», «епістемна форма», «одиниці знання про світ», що позначають когнітивну суть, полягає в тому, що вони являють собою емпіричні факти мови, матеріальні за своєю природою, що мають фіксовану форму, піддаються об'єктивному вивченню соціолінгвістичними методами.

Оскільки тезаурус об'єктивно існує в матеріально реалізованих текстах, в яких одиниці тезауруса відтворюються як готові мовні блоки, правомірно назвати існуючі між ними відносини межтекстовими або інтертекстуальними.

Вчені підкреслюють, що в даний час є необхідність розрізняти інтертекст літературний й інтертекст мовний, що призводить до вироблення чіткого лінгвістичного підходу до предмету дослідження. Оскільки тезаурус являє собою мовну систему знання, що розвивається в процесі комунікації людини з іншими людьми за допомогою текстів, логічно припустити, що поєднання слів, які створюють тезаурус і складаються в систему, відбуваються з тих текстів, якими людина оперує (сприймає і виробляє) в процесі комунікації. Відповідно, ці зв'язки – це суть інтертекстуальності. На підтвердження цих слів наявний соціолінгвістичний аналіз, що доводить інтертекстуальну природу словесних зв'язків, які формують тезаурус окремої людини і мови в цілому, на прикладі стійких сполучень зі словом «любов». Особливістю аналізу, що робить його справді мовознавчим, є звернення до використання мовних одиниць як операціональних одиниць аналізу, а також робота з проявами інтертексту як системними мовними утвореннями, а не робота з конкретним текстом певного автора. Здійснюється порівняльний аналіз мовних зв'язків слова «любов» з іншими словами на рівні словесних послідовностей в соціальному аспекті. Як словесні послідовності виступають поєднання зі словом «любов», зафіксовані в словнику сполучуваності, словесні реакції з цим словом у асоціативному словнику, а також найближчі контексти слова в психологічних, соціальних і художніх текстах. Проведений ученими аналіз показує [69], що в основі більшості найбільш частотних вербальних реакцій зі словом «любов», що виникають у свідомості носіїв української мови, лежать поєднання слів, наприклад, словоформа «любові» є відповідною реакцією на такі представлені асоціативні стимули як «історія» (40 реакцій), «океан», «плід» (по 22 реакції), «мистецтво» (14), «спрага» (13), «зірка», «квітка» (11), «дитя» (9), «весна», «вогонь», «тема» (6), «пісня» (5). Відповідні поєднання зі словом «любов» (історія любові, океан любові, плід любові) зафіксовані в словнику. За припущенням, дані поєднання засвоюються «усередненим» носієм мови з творів класиків літератури. Аналіз віршованих творів показав, що дозволяє їм

функціонувати в якості одиниць тезауруса в індивідуальних системах соціального знання окремих людей.

В якості основного принципу внутрішньої систематизації одиниць тезауруса висувається серійна організація стійких сполучень за наявністю в них матеріально тотожного слова. Наприклад, в серію з тотожним словом «день» організовуються поєднання «судний день», «світлий день», «весь день», «цілий день», «з кожним днем», «настане день», «щасливий день», «день народження», «залишок днів» та ін. Серійна організація реалізує принцип «сімейної подібності», оскільки, крім тотожного слова, що входять до складу серії поєднання не мають інших спільних рис: деякі з них можуть бути зіставлені з граматичною структурою, інші мають семантичну схожість, але немає такої ознаки, яка була би у всіх членів серії і тільки у членів даної серії.

Матеріальні і семантичні властивості тезауруса не розділені, тому невірно говорити про тезаурус тільки як про суто семантичну мережу, це цілком матеріальна вербальна мережа. Матеріальна природа зв'язків в тезаурусній мережі соціальної сфери, на наш погляд, є тим підґрунтям, спираючись на яке можна запропонувати використовувати розроблену модель при роботі з реальним текстовим матеріалом, наприклад, при машинній обробці текстів соціального спрямування, в системі штучного інтелекту і т. ін.

Головними структурними властивостями тезауруса соціального працівника як словесної системи є:

- неподільність ієрархічного і польового принципів побудови системи;
- умовність виділення структурних одиниць тезауруса і їх внутрішня нерозчленованість;
- динамічність системи тезауруса;
- багатовекторність напрямків переходу від одного слова до іншого;
- відкритість кордонів системи, що забезпечується появою нових текстів;
- відсутність кордонів між тезаурусом і зовнішнім світом, з одного боку, і тезаурусом і внутрішнім світом людини, з іншого;
- лінійність окремих переходів в мережі і нелінійність мережі в цілому.

Завдяки актуалізації ролі матеріального чинника дослідження складної структури тезаурусної мережі представляється нам досить чітким: основна увага приділяється кількісному вивченню тезаурусних одиниць і зв'язків між ними.

Вивчення мовної структури і принципів організації тезауруса соціального працівника дозволяє сформулювати метод тезаурусного аналізу, що представляє собою такий спосіб вивчення мови, який відповідає концептуальним підставам розробки теорії тезауруса соціальної сфери. В силу відмінності викладених вище концептуальних основ нашого підходу до вивчення тезауруса, що розробляється в рамках цього дослідження метод також відрізняється від існуючих методів тезаурусних досліджень:

1) методу тезаурусного моделювання, який передбачає відновлення ієрархічних залежностей слів (використовується при побудові тезаурусних словників, а також як дослідницький метод);

2) методу тезаурусного аналізу в семантиці, що будується на основі аналізу дефініцій слів;

3) методу тезаурусного підходу, який передбачає аналіз тезаурусних конструкцій, компонентами яких можуть бути концепти, культурні константи, крилаті слова та ідіоматичні вирази.

Пропонований метод тезаурусного аналізу соціального працівника складається з сукупності дослідницьких процедур, спрямованих на виявлення і осмислення об'єктивувати у вигляді текстів мовної системи знання – тезауруса. За операціональну одиницю обирається стійке поєднання слів, або одиниця тезауруса, що представляє собою мінімальну текстову одиницю, що задовольняє критеріям знання. Першим кроком тезаурусного аналізу є відбір одиниць тезауруса з тексту, який здійснюється за допомогою прийому аналітичного читання, спрямованого на виявлення відтворюваних в безлічі текстів стійких словосполучень. В якості допоміжних прийомів використовуються елементи текстуального аналізу, пов'язані з витяганням певних фрагментів тексту і їх подальшою обробкою, інтертекстуального і

філологічного аналізу текстів. Другим кроком є систематизація відібраних одиниць в серії з тотожним словом. Використані технічні прийоми співвідносяться з елементами контент-аналізу текстового матеріалу, пов'язаними із кількісним підрахунком частоти вживання стійких словосполучень в аналізованих текстах, а також з виявленням повторюваних слів. Третій етап аналізу полягає в кількісному аналізі одержаних серій тезаурусних одиниць. Серійний принцип організації тезауруса дає можливість обчислити матеріально передану мовну інформацію як кількість стійких словосполучень, які формують найбільші серії в конкретному мовному матеріалі соціального спрямування (підраховується частота вживання стійких сполучень з певним словом, кількість сполучень, що утворюють найбільші серії тезаурусних одиниць, досліджується словесне наповнення серій).

Завершальний етап аналізу являє собою соціолінгвістичну інтерпретацію отриманих даних, що містить висновки про стан системи тезауруса соціального працівника. Даний метод може застосовуватися в різних напрямках соціолінгвістичних досліджень (лексикології і лексикографії, психолінгвістиці, когнітивній лінгвістиці, теорії комунікації), при цьому конкретна методика аналізу може відрізнятися за рахунок включення до її складу методів і прийомів відповідних напрямків в залежності від цілей дослідження. Можна висновувати, що творчі здібності людини цілком укладаються в сформовану систему матеріальних словесних зв'язків – систему тезауруса і надзвичайно від неї залежать. При цьому теорія тезаурусу не може заперечує значимість семантичної сторони словесних знаків і феномен людської творчості в мові, а тільки говорить про їх певну регульованість сформованим тезаурусом соціального працівника. Система соціального знання, що організована мовними засобами, які дають зрозуміти текст, являє собою матеріальну інформацію, безпосередньо доступну вивченню, в тому числі шляхом її кількісного виміру, що є провідним науковим способом надання об'єктивних відомостей про досліджуваний фрагменті соціальної дійсності. Таке розуміння системи соціального знання органічно вписується в природно-наукове уявлення про

сутність інформації, узгоджується з ідеєю реабілітації і не суперечить сучасним соціолінгвістичним і соціогуманітарним дослідженням, значно доповнюючи наявні в них концепції.

2.3. Тезаурус як засіб і спосіб роботи з понятійним апаратом соціальної науки

Нині пропонується новий підхід до розгляду тезауруса як методу, способу роботи з понятійним апаратом соціальної науки. Використавши принцип «обертання ролей» або «обертання методу», результат (готовий тезаурус) перетворений в свою протилежність і тим самим стає вихідним пунктом нового процесу. Процес побудови тезауруса перетворюється в метод виявлення системи понять соціальної науки. Однією з головних цілей пошуку системи є саме її здатність пояснити і поставити на визначене місце навіть той матеріал, який був задуманий і отриманий дослідником без всякого системного підходу. Питання про систему психологічних понять соціальної науки і психології поставлене в роботах Б.Ф. Ломова, К.К. Платонова та ін. [9; 25; 32]. Для того, щоб вести мову про систему понять, необхідно виявити цю систему і висловити її відповідним чином, тобто зробити її доступною для огляду, а для цього необхідний, перш за все, відповідний метод. Адже як говорив ще І.П. Павлов, «метод – це найперша, основна річ. Від методу, від способу дії залежить вся серйозність дослідження. Вся справа в хорошому методі. При поганому методі і геніальна людина буде працювати даремно і не отримає цінних, точних даних» [9]. Те, що тезаурус є системою, саме по собі вже не представляє сумнівів, а отже, сам процес побудови тезауруса можна використовувати як спосіб виявлення системи понять.

Один з найважливіших принципів системного підходу, як відомо, полягає в тому, що для вивчення властивостей будь-якого об'єкта, його треба розглядати в якості компонента деякої системи, в рамках якої він вступає в

різноманітні відносини із іншими її компонентами. Дотримуючись цього принципу, говорити про систему понять психології можна, розглядаючи кожне поняття у взаєминах з усіма іншими поняттями даної науки. Труднощі тут полягають в тому, що в чистому вигляді ця системна організація ніде не виявляється. Тому тут необхідний метод, який дозволив би виявити цю систему і представити її в експліцитній формі, в доступному для огляду вигляді.

Всім цим вимогам відповідає тезаурус, який розглядається як мета і одночасно результат тезаурусної діяльності, тобто самого процесу аналізу і проектування системи, включаючи і сам спосіб презентації цієї системи. Процес побудови тезауруса перетворюється в метод. Переходячи до розгляду методу, який для зручності назовемо «тезаурусний», відзначимо, що він заснований на методиці розробки інформаційно-пошукових тезаурусів. Ця методика відпрацьована для технічних дисциплін і в даний час успішно розробляється в галузі соціономічних наук. На її основі, але з деякими модифікаціями створені тезауруси з мовознавства, етики, філософії, психології та ін. Пропонований метод, будучи тісно пов'язаним з вищевказаною методикою, зорієнтований на конкретні завдання в соціальній науці і побудований як керівництво для роботи з понятійним апаратом цієї науки.

Систематизація соціальних понять за допомогою даного методу здійснюється двома шляхами: дедуктивним – розбиттям усього понятійного континууму на рубрики та індуктивним – угрупованням слів і сходженням до рубрик. В якості вихідних рубрик виступають зазвичай найменування тематичних сфер, областей і підобластей науки. Аналогічний статус мають рубрики, які одержуються індуктивним шляхом. Розробка попередньої класифікації є лише першим кроком на шляху систематизації понять.

На цьому етапі багато чого залежить від:

- а) світоглядних установок укладачів тезауруса;
- б) наявності науково-розроблених класифікацій;
- в) наявності бібліотечних класифікацій;
- г) наявності інформаційно-пошукових рубрикаторів.

Зібраний матеріал представляє досить строкату картину. Аналіз класифікацій із зарубіжних термінологій, словників і енциклопедій, з інформаційних джерел і бібліотечних й бібліографічних видань показує, що єдиної класифікації в зарубіжній соціальній науці немає. У кожному окремому випадку класифікація або теоретично проектується, причому в ній чітко помітна суб'єктивна позиція автора, або просто підганяється під наявний матеріал, наприклад, на потік літературних джерел. Аналіз класифікацій з різних зарубіжних джерел (енциклопедій, довідників) і вітчизняних (бібліотечні класифікації, рубрикатори) показав, що немає єдиної загальноприйнятої класифікації галузей соціальної сфери. Це питання вимагає, очевидно, окремого вивчення і спеціальної розробки.

Попередня класифікація дозволяє зазвичай окреслити межі предметного поля (кордону тезауруса) і одночасно розбити його на частини. Іншими словами, задається деяка сітка класифікаційних осередків (таксонів). На наступному етапі терміни зіставляються із цими таксонами. Накопичення термінів поєднується з їх розподілом за наявними рубриками. Цей етап, з одного боку, слід розглядати як попереднє впорядкування термінології, тобто розбиття всього масиву термінів на підмасиви, а з іншого боку, як контроль чіткості обраної класифікації, що, на наш погляд, важливо для соціальної сфери як науки. Іншими словами, якщо такий розподіл за рубриками не залишає «повислими в повітрі» терміни і не викликає сумнівів у авторів тезауруса, значить класифікація досить чітка. На цьому етапі роботи вдається також виявити співвідношення загальних (для всіх або декількох областей науки) і вузькоспеціальних термінів, виявити взаємозв'язок окремих областей науки, а також визначити зв'язку з іншими галузями знань.

Пристаюючи до створення тезауруса, необхідно визначити широту його охоплення. Так, наприклад, приступаючи до роботи над тезаурусом соціальної роботи, після розробки попередньої класифікації (фіксації її підобластей і виявлення категорій) необхідно вирішити, як вести подальшу роботу. Чи складати тезаурус, виконуючи всі рубрики, або обрати деяку їх частину.

Основним критерієм відбору термінів для тезауруса є їх значимість і інформативність. У інформаційно-пошуковому тезаурусі ця значимість визначається цілями інформаційного пошуку та інтересами споживачів. В нашому випадку вона повинна визначатися статусом поняття: його роллю в системі соціальних понять. Відбір термінів заснований на двох взаємодоповнюючих підходах: евристичному, тобто на основі знань укладачів і експертів тезауруса; статистичному, заснованому на складанні частотних словників або списків. Терміни для тезауруса відбираються з енциклопедій, тлумачних словників, термінологічних довідників, підручників, монографій і наукових журналів. При виборі термінів для включення їх в тезаурус доцільно оцінити:

- 1) частоту зустрічальності в спеціальній літературі;
- 2) зв'язок з іншими термінами спеціальності;
- 3) точність і прийнятність терміна з точки зору соціальної сфери.

Терміни для тезауруса відбираються з назв, рефератів чи повних текстів. Вважається, що заголовки найменш ефективні, тому що вони часто не відображають з необхідною точністю і повнотою змісту відповідних текстів. Найбільш цінним матеріалом вважаються реферати. У них досить повно представлені найбільш важливі терміни.

Перш ніж перейти до розгляду різних моделей словників, слід зазначити, що створення словника дуже відповідальний і трудомісткий процес, який повинен мати науковий характер і ніяк не перебувати в механічному зіставленні якихось готових елементів. Ця наукова сторона словникової роботи, її наукова спрямованість підкреслюється авторами багатьох психологічних словників. Словник, звичайно, в першу чергу повинен допомогти читачеві швидко зорієнтуватися в поняттях науки, але слова в ньому можуть валятися як камені на дорозі і визначення їм даватися як би мимохідь. Словник може бути і зовсім іншим – в ньому можуть бути відображені всі проблеми, які непокоять фахівців, дискутовані питання, відображено весь стан соціальної науки.

При будь-якій лексикографічній роботі починають накладатися один на одного вимоги і потреби споживача (читача) і самої науки (чіткої систематизації її понять). В ідеалі це повинно збігатися, але, на жаль, не завжди це вдається. Не можна бути впевненим, що читач в достатній мірі володіє знаннями даної науки. Найчастіше він знає щось і, маючи ці уривчасті відомості, хоче дізнатися про інше. Але система науки, а в даному випадку система соціальної роботи і суміжних з нею сфер. Всі номери журналів, словники, книги мають свої закони, ядро науки, її гарячі точки, основні і другорядні явища. І ця спеціальна логіка, тобто логіка самої науки є масштабом для лексичного вираження, для відображення у вигляді терміносистеми

Проблема створення такого словника соціальної сфери, який був би не просто набором термінів, а представляв би собою систему термінів адекватну системі понять даної науки, та при цьому відображав би всі хвилюючі проблеми, питання, здається не тільки складною, але й просто нерозв'язною. Однак, як показав аналіз вивчених нами словників, кожен з словників в тій чи іншій мірі, з більшим чи меншим успіхом вирішує певне завдання. Вивчення цілей і завдань авторів словників, їх підходів до вирішення, систематизування існуючих словників за типами – дозволяє простежити тенденції і історичну динаміку розвитку даної діяльності. З'ясування цього безсумнівно сприятиме виробленню шляхів (підходів), до підвищення ефективності даної діяльності, а це в свою чергу оптимізації умов розвитку самої соціальної науки.

На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки. Тезаурусний спосіб фіксації понятійних структур відрізняється тим, що є недиз'юнктивним, володіє динамічною структурою і моделює смисловий континуум. Розроблена типологія тезаурусів дозволяє показати, що метою тезаурусної діяльності є об'єктивування суб'єктивних тезаурусів. Дана діяльність спрямовується виявленими науковцями принципами і установками і регулюється об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що складаються в процесі цієї діяльності. Аналіз термінологічних словників і тезауруса соціального працівника відображає результативний рівень розвитку даної

діяльності в її сучасному та історичному зрізі. Створення тезауруса соціального працівника є важливим науковим завданням, яка може бути вирішене тільки колективними зусиллями усіх фахівців соціальної сфери. Термінологічні словники є необхідним матеріалом для створення тезаурусів і, отже, обидві форми тезаурусної діяльності потребують розвитку в соціальній науці на сучасному етапі її поступу.

Висновки до розділу 2

Проведене нами вивчення етапів становлення проблематики тезауруса соціальної сфери в науково-історичному аспекті дозволяють охарактеризувати тезаурусну діяльність як особливу форму рефлексивної діяльності, виявити її зміст і особливості. Мета цієї діяльності полягає в отриманні об'єктивної понятійної структури деякої тематичної або дисциплінарної сфери чи області в формі тезауруса. Ця діяльність є надзвичайно важливою для соціальної науки та її дослідження, з причини цього, надзвичайно актуальне. Ці дослідження необхідні для наукового обґрунтування методик складання тезаурусів. Всебічне вивчення цієї діяльності показало наскільки велика роль вироблених установок і наскільки результат цієї діяльності залежить від ступеня структурованості суб'єктного тезауруса, кваліфікації, світогляду, ступеня зацікавленості в проблемі і фахової діяльності укладача тезауруса.

Нами проведено аналіз ряду відомих і доступних термінологічних словників з різних соціономічних напрямків, зафіксовано типологію цих словників і показана їх роль в тезаурусній діяльності. Хоча термінологічні словники розглядаються як підготовчий матеріал для складання тезауруса, і одночасно як передісторія тезаурусної діяльності між ними і тезаурусами є принципова відмінність. Вона складається, зокрема, в тому, що понятійна структура описується в словниках дискурсивно, а тезаурус дозволяє моделювати смисловий континуум понятійної сфери.

Вивчення історичного розвитку термінологічних словників показує, як ця діяльність пов'язана з розвитком самої соціальної науки, з виникненням і боротьбою різних шкіл, спробами знайти синтез різних концепцій і т. ін. Дослідження тезаурусної діяльності показало, що створення єдиної об'єктивної понятійної структури соціальної роботи безпосередньо пов'язане з рівнем її розвитку і тим світоглядом, на якому ґрунтується ця діяльність. Остання може характеризуватися як об'єктивація тезауруса. Нами виявлено, що при виробленні відповідної установки тезаурус виявляється зручною для фахівця формою фіксації власної рефлексії про понятійну структуру і навіть стимулом до переосмислення уявлень про цю структуру.

Ми спробували показати значення тезаурусної діяльності для самої соціальної сфери як способу об'єктивно зафіксувати динаміку понятійної і концептуальної структури науки, отримавши тим самим «смісловий портрет» її поточного стану. Цю роль тезаурусної діяльності ми вважаємо в теоретичному плані найбільш важливою. Це слід підкреслити у зв'язку із тим, що зазвичай тезаурус розглядається виключно з його прагматичного боку – як засіб ефективно організувати суто інформаційний пошук. Останнім, звичайно, визначається прикладна роль вивчення тезаурусної діяльності, яке з плином часу має набувати все більшого розмаху в умовах «інформатизації суспільства».

РОЗДІЛ 3

ФАХОВИЙ ТЕЗАУРУС СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА ЯК ОСНОВА ЙОГО КОМПЕТЕНТНОСТІ

3.1. Базові терміни та поняття у професійній підготовці соціальних працівників

Сформований нами в процесі виконання цього магістерського дослідження тезаурус містить основні терміни в галузі професійної підготовки і навчання, які застосовуються в освітньо-науковій підготовці соціальних працівників та представників суміжних професій. Нами обрані ключові терміни, які необхідні для компаративного дослідження розвитку систем навчання представників соціономічних професій в умовах європейської інтеграції. Їх тлумачення зосереджене на дискурсі щодо формування й реалізації загальних принципів і орієнтирів розвитку вищої освіти відповідно з цілями, цінностями і завданнями навчання упродовж життя. Відбір термінів здійснювався із врахуванням ресурсів джерельної бази соціономічної сфери.

Тезаурус професійної освіти і навчання соцпрацівників – це специфічний словник інтегративного типу, який є джерелом спеціальних знань щодо сучасного стану та перспектив розвитку сфери професійної освіти в умовах формування європейського освітньо-наукового простору. Такий тип довідникової літератури існує у світовому освітньому просторі майже два століття, регулярно трансформуючи свій науковий портрет. Із часів перших тезаурусів і до наших днів він має важливі соціальні, комунікаційні й наукові функції та користується популярністю в усьому світі.

Головна мета такого видання полягає в тому, щоб допомогти користувачам швидко і легко знайти термін з відповідним поняттєвим змістом.

Такий підхід пояснює особливості в описі понять, пропонованих тезаурусом. Як правило, вони не містять вичерпного або однозначного тлумачення, але обов'язково надають читачу розгорнутий коментар або ілюстрацію до кожного поняття, що дає змогу говорити про їх довідниковий характер. Можливості тезауруса щодо тематичного способу упорядкування термінів сприяють нарощенню практично необхідних функцій у різних дискурсах та збільшують їх привабливість в цілому.

Потреба в подібному зумовлена пріоритетними завданнями інтеграції української системи освіти у світову та європейську освітні системи з урахуванням загальних тенденцій світового та європейського поступу України. Погоджена політика країн ЄС у сфері професійної соціальної освіти спрямована на реалізацію загальних цінностей і цілей, головною з яких у наш час є створення механізмів реалізації стратегії навчання упродовж життя, і одночасно, на збереження унікальності і цінностей національних систем освіти. Як показують дослідження, політика у сфері освіти базується на таких спільних принципах:

- відповідальність держави за професійну освіту і навчання, особливо за доступ до професійного навчання;

- навчання на базі продуктивної діяльності як обов'язковий компонент програм професійної освіти;

- централізований контроль якості за допомогою національних стандартів навчання;

- «взаємопроникнення» вищої та середньої освіти.

Ці принципи є теоретичною основою, на базі якої формуються й апробуються численні моделі організації та управління соціальною сферою і навчанням, зокрема, пілотні моделі визнання освіти, акредитація раніше отриманого навчання (зокрема, неформального), програми професійного навчання для різних цільових груп, нові схеми фінансування, що мотивують громадян до професійної освіти тощо. Поява нових освітніх феноменів неминуче веде до поширення нових термінів, оновлення понятійно-

термінологічного апарату та до активного розвитку термінологічної культури в цілому.

При відборі основних термінів тезаурусу інформаційну базу складають три стрижневі тематичні напрямки: 1) терміни і поняття, пов'язані з якістю соціальної освіти; 2) інструменти інтеграції та кооперації у сфері соціальної освіти; 3) терміни і поняття освіти упродовж життя.

Актуальність зумовлюється гострою потребою українських дослідників у сучасній довідниковій літературі для адекватного представлення вітчизняних напрацювань в європейському і світовому просторах. У наш час швидкоплинних змін тезаурус сприятиме покращенню обізнаності про нагальні проблеми української системи соціальної освіти на національному, регіональному, європейському та міжнародному рівнях.

На наш погляд, професійний тезаурус в системі підготовки соцпрацівника повинен містити наступні терміни та визначення.

Аудит якості (quality audit): систематичне та незалежне оцінювання відповідності діяльності суб'єкта із забезпечення якості та планованим результатам; оцінювання ефективності діяльності із забезпечення якості та доцільності реалізованих заходів щодо досягнення цілей забезпечення якості.

Базові вміння (basic skills): вміння і компетенції, необхідні для життєдіяльності в сучасному суспільстві, наприклад, уміння слухати, говорити, читати, писати, математичні уміння тощо.

Безперервна освіта і навчання (continuing education and training): освіта і навчання, які здійснюються після завершення особою початкової (базової) професійної освіти або початку трудової діяльності, і спрямовуються на удосконалення або оновлення знань та/або вмінь; набуття нових умінь для кар'єрного сходження або перепідготовки; продовження особистісного та професійного розвитку тощо.

Викладач професійної освіти (teacher in VET): особа, функції якої полягають у передачі знань або досвіду студентам чи учням професійної школи чи навчального центру.

Дистанційна освіта і навчання (distance education and training): освіта і навчання, які здійснюються на відстані за допомогою засобів комунікації, таких, як: радіо, телебачення, листування, література, комп'ютер або відео.

Електронне навчання (e-learning): навчання за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

Ефективність (efficiency): співвідношення між отриманими результатами (output) та використаними ресурсами (input).

Інструмент регулювання спільного несення витрат на професійну освіту і навчання (VET cost-sharing regulatory instrument): встановлює загальні правила спільного несення витрат. Інструменти регулювання сприяють зниженню ризику та гарантують роботодавцю отримання прибутку від інвестування в навчання (окупність інвестицій), а працівникам – доступ до навчання (навчальні відпустки тощо).

Інформальне навчання (informal learning): навчання в процесі щоденного професійного або побутового життя, яке не є структурованим та організованим і визначеним щодо цілей та часу.

Кваліфікація (qualification): включає різні аспекти: – офіційна (формальна) кваліфікація – офіційне підтвердження (сертифікат, диплом, ступінь) компетентним органом специфічних знань, вмінь та/або компетенцій, визначених стандартами, що передбачають необхідну здатність виконувати певні функції у визначених сферах праці; – знання, здібності та вміння, необхідні для результативного виконання специфічних функцій на певній посаді.

Компенсуюче навчання (compensatory learning): навчання, спрямоване на заповнення прогалин, накопичених особами у процесі обов'язкової освіти, переважно для створення можливості продовження освіти.

Компетенція (competence): здатність адекватно використовувати результати навчання в певному контексті (у навчанні, професійній діяльності, в особистісному та професійному розвитку).

Контроль якості (quality control): інструменти, методи та діяльність, які використовуються для забезпечення відповідності вимогам щодо якості; частина системи управління якістю, яка має на меті гарантування того, що вимоги щодо якості будуть реалізовані.

Критерії оцінювання якості професійної освіти і навчання (quality indicator for assessing quality in VET): специфічні індикатори та характеристики для оцінювання якості професійної освіти і навчання або діяльності із забезпечення якості у сфері професійної освіти і навчання.

Моніторинг якості професійної освіти і навчання (monitoring of quality in VET): систематичне збирання та аналіз показників якості з метою виявлення відповідності зі встановленими стандартами.

Навчання в процесі діяльності (learning by doing): навчання, що здійснюється за допомогою виконання завдань, які повторюються, але без застосування спеціальних інструкцій/навчання.

Навчання на базі продуктивної діяльності (work-based learning): набуття знань і вмінь через безпосередню (або модельовану) діяльність в професійному контексті.

Навчання на робочому місці (on-the-job training): професійне навчання, що здійснюється безпосередньо в робочому контексті. Може бути самостійною формою навчання або складовою навчальної програми, поєднуючись із навчанням поза робочим місцем.

Навчання на базі проектів (project-based learning – PBL): процес, який сприяє залученню учнів до вивчення проблем реального життя. Часто термін «навчання на базі проектів» використовують як синонім до терміну «проблемне навчання», особливо в навчальних проектах, націлених на розв'язання конкретних життєво значущих проблем. Учитель завчасно визначає уявлення про кінцевий продукт діяльності та про етапи проектування; учні/студенти планують дії щодо виконання проекту, працюючи індивідуально або в групах упродовж днів, тижнів і навіть місяців. Навчання на базі проектів є:

дослідницьким; орієнтованим на результат; керується курикулумом у форматі реальних життєвих контекстів.

Наставництво (mentoring): керівництво і підтримка молоді (або «новачків» – студентів навчальних закладів та персоналу підприємств) досвідченою особою, яка діє як рольова модель, керівник, тьютор, коуч або довірена особа.

Неформальне навчання (non-formal learning): навчання, «вбудоване» у процес планової навчальної діяльності, яке, проте, не завжди моделюється як навчальна діяльність (у категоріях навчальних цілей, часу навчання або підтримки навчання). Коментар: ініціатором неформального навчання є особа, яка навчається. Результати неформального навчання можуть бути визнані незалежними акредитаційними центрами та бути підставою для отримання кваліфікації.

Нові базові уміння (new basic skills): це уміння у сфері інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), іноземних мов, технологічної культури, а також соціальні, організаційні, комунікаційні та підприємницькі уміння.

Ноу-хау (know-how): практичні знання, досвід, документально оформлені секрети виробництва.

Освіта впродовж життя (lifelong learning): вся навчальна діяльність, яка здійснюється особою упродовж життя з метою вдосконалення знань, умінь, компетенцій і/або кваліфікацій в інтересах особистісного, соціального і/або професійного розвитку.

Оцінювання навчальних результатів (assessment of learning outcomes): оцінювання індивідуальних навчальних досягнень з використанням широкого спектру методів (письмові, усні та практичні завдання, виконання проєктів, аналіз портфоліо) впродовж і/або по закінченню навчального курсу або його частини.

Показники для оцінювання якості професійної освіти і навчання (indicators for assessment of quality in VET): показники, які використовуються для оцінювання якості та покращення системи забезпечення якості професійної

освіти і навчання та/або якості програм, які надаються провайдером професійної освіти і навчання:

- відповідність системи оцінювання якості специфіці провайдера професійної освіти і навчання;
- обсяг витрат на навчання вчителів та тренерів;
- частка тих, хто бере участь в програмах професійної освіти і навчання;
- частка тих, хто завершив програми професійної освіти і навчання;
- рівень використання набутих умінь під час виконання функціональних обов'язків;
- рівень безробіття серед тих, хто закінчив програму навчання;
- залученість до програм навчання вразливих груп населення;
- механізм ідентифікації потреби ринку праці у програмах навчання;
- механізми забезпечення кращого доступу до професійної освіти і навчання;
- рівень залученості у процес професійного розвитку (подальше навчання, отримання роботи тощо) тих, хто закінчив програму навчання.

Початкова (базова) професійна освіта і навчання (initial education and training): загальна або професійна освіта і навчання в системі початкової освіти, зазвичай, на початковому етапі професійної кар'єри.

Професійна освіта і навчання (vocational education and training): освіта і навчання, що має на меті оснащення індивідуумів знаннями, уміннями, досвідом і/або компетенціями у визначених професіях або відповідності сучасним вимогам ринку праці.

Результативність (effectiveness): ступінь досягнення цілей політики або впливів, зазвичай, не співвідноситься із затратами.

Рівень кваліфікації (level of qualification): поняття «рівень кваліфікації» охоплює два аспекти:

- рівень досягнень в галузі освіти і професійної підготовки, визнаної в системі або рамці(ках) кваліфікацій;

- результати навчання, набуті внаслідок освіти і професійної підготовки, досвіду роботи чи за умови неофіційної/неформальної професійної підготовки.

Система забезпечення якості професійної освіти і навчання (quality assurance in VET): діяльність (включає планування, впровадження, оцінку, звітування, покращення якості) з метою відповідності професійної освіти і навчання (змісту навчальних програм, курикулуму, оцінювання та визнання навчальних результатів тощо) стандартам якості, які встановлюються стейкхолдерами.

Соціальні партнери (social partners): асоціації працедавців і професійні спілки, які є сторонами соціального діалогу – процесу консультацій та двостороннього діалогу (іноді – тристороннього, який включає також представників влади і/або громадянського суспільства, неурядових організацій тощо).

Стандарт (standard): встановлений на основі консесусу та схвалений, визнаним органом документ, який запроваджує для загального та багаторазового користування правила, керівництва та характеристики для проведення діяльності і визначає результати цієї діяльності з метою досягнення оптимального рівня порядку в конкретному контексті.

Стандарт (освіти та навчання) (standard (in education and training): розроблений і формалізований відповідальним органом документ, в якому визначено: а) правила діяльності і поведінки в умовах заданого контексту; б) результати яких необхідно досягнути.

Стейкхолдер (у сфері професійної освіти і навчання) (stakeholder (in VET): всі, хто має інтерес (в тому числі й фінансовий), у сфері професійної освіти і навчання (наприклад, ті, хто визначає політику в даній сфері, громадяни/покупці, працівники/роботодавці, суспільство, органи місцевого самоврядування тощо).

Траєкторія навчання (pathway of training): набір споріднених програм навчання, які можуть надаватися різними навчальними закладами – школами, тренінговими центрами, вищими навчальними закладами, професійно-

технічними навчальними закладами, та полегшують професійний розвиток індивідууму в рамках однієї чи різних галузей.

Тренер (trainer): особа, яка виконує одну чи більше навчальних функцій (теоретичного або практичного характеру) в навчальному закладі чи на виробництві.

Уміння (skill): здатність виконувати завдання та вирішувати проблеми; здатність використовувати отримані знання і набуті навички в процесі виконання завдань та вирішення проблем.

Управління якістю (quality management): усі види діяльності в сфері управління, які мають на меті розбудову політики в сфері якості; цілі та рівні відповідальності; упровадження політики за допомогою плану впровадження якості, контролю якості, оцінювання якості в рамках системи управління якістю.

Фасилітатор навчання (learning facilitator): особа, яка сприяє засвоєнню знань і вмінь шляхом створення сприятливого навчального середовища, включаючи функції навчання, викладання, профорієнтації або контролю. Фасилітатор допомагає тому, хто навчається, формувати знання та вміння, здійснюючи керівництво, зворотній зв'язок і консультування впродовж усього процесу навчання.

3.2. Словник соціально-психологічних термінів для підвищення фахової компетентності соцпрацівників

Нами адаптований та апробований на практиці у 2019 році короткий словник основних термінів та дефініцій, які необхідні у профдіяльності соціальних працівників (див.: Словник психологічних термінів / укл. А.В. Фурман, 2002 рік, м. Тернопіль).

Короткий словник основних термінів та дефініцій для соціальних працівників повинен містити такі визначення.

Агресія – а) фізична або вербальна, групова або індивідуальна поведінка, спрямована на заподіяння кому-небудь шкоди у широкому діапазоні функціонального вияву – фізична, вербальна, реактивна, ворожа, інструментальна, пряма, опосередкована, автономна, тому здебільшого характеризується ворожістю, тобто може спонукатися злістю і являти собою самоціль; б) умотивована деструктивна поведінка або вчинків акт, який суперечить нормам і правилам суспільного життя і здебільшого супроводжується нанесенням шкоди об'єктам атаки-нападу чи фізичних ушкоджень іншим індивідам, що викликає у них депресію, психодискомфорт, незручність, напруження, стрес, боягузтво, стан пригнічення, аномальні хвилювання; в) знаходить вияв у життєдіяльності людини як низка окремих психоформ – агресивність, ворожість, жорстокість, ненависть, злість тощо, котрі формуються як психологічні властивості і риси характеру особистості за умов наявності дефектів у гуманітарній аурі її оточення, відсутності належних соціокультурних орієнтацій, передусім норм соціальної відповідальності і покарання за агресивні вчинки, а також у критичних ситуаціях виживання чи самоутвердження.

Агресивна поведінка – а) система вчинкових форм-актів реагування особи на несприятливі у фізичному і психологічному відношеннях життєві ситуації стресогенного, фрустраційного та конфліктно-критичного спрямування, за допомогою якої вона розв'язує важливі особисті чи суспільні проблеми, утверджує свою самобутність і людську гідність, підвищує самооцінку і рівень домагань, захищає свої права і свободи, а також зберігає чи посилює контроль над оточенням; б) амбівалентна, про- або асоціальна схема презентації особистістю сукупності агресивних дій і моделювання психодраматичних ситуацій, яка є: 1) способом психологічного захисту; 2) засобом досягнення важливої мети та задоволення певної потреби; 3) актом-прийомом психологічного розвантаження; 4) способом самореалізації, самоствердження, самоефективності; 5) методом психологічного (емоційного, інтелектуального тощо) впливу на інших осіб чи групу.

Адаптація соціальна – а) процес і результат активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, що сутнісно характеризують ефективність взаємодії цих різномістових систем (врівноваження, боротьба, конфлікт, компроміс, капітуляція тощо); б) важливий параметр й водночас інтегральний показник психологічного стану особистості, що функціонально визначають її соціальну компетентність: адекватне сприймання довкілля, вироблення системи ставлень і форм спілкування з оточуючими, здатність до гри, навчання, праці, творчості, відпочинку тощо, спроможність жити у групі та сприяти її згуртованості і розвитку, пластичність поведінки відповідно до рольових (у т. ч. гендерних) очікувань з боку інших.

Адаптація соціально-психологічна – а) процес і результат активного пристосування людини до мінливого суспільного оточення за допомогою найрізноманітніших, індивідуально інтеріоризованих та екстеріоризованих, засобів (дії, вчинки, діяльність); б) компонент дієвого ставлення індивіда до світу, а відтак його оцінка, розуміння і прийняття, котрі забезпечують оволодіння або маніпулювання ним умовами й обставинами свого життя; в) необхідна складова осмислення і розв’язання типових та нешаблонних задач і проблем завдяки актуалізації інтелектуального та особистісного потенціалу людини, соціально прийнятних чи ситуативно можливих способів поведінки, вчинкового діяння, спільної діяльності.

Афект – а) сильне і відносно короткочасне переживання, яке супроводжується яскравими рухливими та мімічними виявами у критичних ситуаціях, коли людина неспроможна відшукати адекватний вихід та здолати неочікувану небезпеку, тоді відновлюється стереотипний спосіб “аварійного” розв’язку ситуації (втеча, агресія, капітуляція тощо); б) душевне хвилювання, котре виникає внаслідок порушення соціальних взаємостосунків людини у найближчому оточенні (наприклад, приниження, образа, зрада, неправда, жорстокість); може характеризуватися ситуативною повторністю, знаходити розрядку в бурхливій, некерованій поведінці, змінюватися під впливом

виховання і психотерапії, а також витіснятися із свідомості за умов травмуючого впливу конкретних афективних комплексів.

Бажання – а) інтегральна психоформа мотиваційного змісту, яка, поєднуючи спонукальні (потреби, потяги, прагнення), емоційні (переживання, афекти) і когнітивні (уявлення, схеми) компоненти внутрішнього світу, конкретизує предмет потягу і можливі напрями задоволення низки значущих потреб, характеризується усвідомленістю устремлінь та опосередковується всією сукупністю відношень у системі “особистість – предмет бажання”, здебільшого проблематизує і дестабілізує життєдіяльність людини, хоч водночас і надає їй цілеспрямованості і смислу; б) одна з форм психічного переживання, що виявляється як уявлення людиною про потреби свого Я, в якому відображається боротьба мотивів, відбувається відбір і відторгнення цілей; при цьому незмога задовольнити бажання викликає стан фрустрації.

Воля – а) інтегральна психоформа внутрішнього світу людини і водночас складний психологічний механізм її культурного розвитку, які характеризуються цілеспрямованістю діяльності, опосередкованістю поведінки внутрішнім інтелектуальним планом, усвідомленою регуляційністю вчинкових дій, боротьбою різноспрямованих мотиваційних тенденцій і прийняттям чи неприйняттям рішення щодо здійснення за конкретних адаптаційних умов вольового вчинку; б) здатність людини наполегливо діяти у напрямку свідомого визначення цілей, долаючи при цьому внутрішні суперечності (щонайперше свої безпосередні потяги, бажання і прагнення), яка в кожній ситуації завершується оволодінням особистістю власною поведінкою (наприклад, розвиток волі у дитини розпочинається із спроможності керувати своїми рухами під контролем дорослих) за допомогою знаків як штучних засобів вольового діяння.

Втома – а) тимчасове зниження працездатності під впливом тривалих навантажень, яке виникає внаслідок виснаження внутрішніх ресурсів індивіда і позначається на поведінковому (зниження швидкості і якості роботи), фізіологічному (наприклад, утруднення в продукуванні умовних зв'язків) і

психологічному (порушення уваги, пам'яті, інтелектуальних функцій тощо) рівнях; б) один із показників переходу стресу у дистрес, що свідчить про формування комплексу суб'єктивних хвилювань утоми, зниження внутрішньої стабільності і витривалості особистості перед травмуючими соціальними ситуаціями.

Дія – а) універсальна адаптаційна психоформа життєдіяльності індивіда, яка проходить окремі етапи онтогенетичного розвитку: у дитини виступає як зовнішній предмет для засвоєння, у підлітковому та юнацькому віці виявляється як чуттєво-предметне утворення, яке має зовнішню і внутрішню форми (чуттєва тканина, образ ситуації, образ дії, слово, мета), у зрілому – внутрішніх форм, котрі характеризуючись автоматизованістю, відстороненістю та іманентністю, можуть інтеріоризуватися в інші форми чуттєво-предметної діяльності, перетворюючи їх на довільні, розумні, майстерні діяння; тому внутрішня картина дій у процесі становлення особистості постійно збагачується, що є необхідною умовою підвищення не лише їх зовнішньої ефективності, а й творчого потенціалу; б) довільний акт (акція) й водночас процес, котрий залежить від уявлення про результат, тобто від актуального образу передбачуваного майбутнього – усвідомленої мети; разом з учинком характеризує істинне буття людини, є “вихідною одиницею нерозвиненого початку розвинутого цілого всього психологічного аналізу” (С.Л. Рубінштейн); характеризується породжувальними властивостями як джерело виникнення і розвитку перетворених форм дії (зокрема, емоційних, мисленнєвих, внутрішніх); може виконувати функцію знаку і навіть символу, тобто розв'язувати зображувальні і комунікативні задачі; вирізняється надзвичайно складною структурою й може бути відносно самостійним або залежним компонентом діяльності.

Его-ідентичність – а) уявлення особи про себе, які в сукупності дають змогу відчувати свою унікальність та автентичність і які опосередковують психологічну структуру її особистісної адаптованості (неадаптованості); б) механізм психологічного захисту, який полягає в неусвідомленому

уподібненню себе об'єкту (суб'єкту), що породжує страх або тривогу, а тому обумовлює особистісну неадаптивність і почасти дезадаптивність.

Експериментальна група – а) суб'єкти індивідуальної та групової діяльності, стосовно яких здійснюється певний спеціальний вплив шляхом уведення незалежної змінної; б) будь-яка соціальна група (мала, велика, надвелика), яка підлягає більш-менш усвідомленому соціально-психологічному маніпулюванню, незалежно від його цілей і завдань (ідеологічних, політичних, економічних, професійних та ін.).

Експериментальне дослідження – а) практика емпіричного пізнання, що виявляє інформацію про наявність причинно-наслідкових зв'язків, маніпулюючи одним чи кількома чинниками (незалежна змінна) і контролюючи (залишаючи незмінними) інші; б) створення особливих штучних умов для проведення експерименту, котрі дають змогу добувати узагальнені знання й підтверджують або спростовують ті чи інші онтологічні картини (схеми).

Експериментальний метод – а) стратегія наукового дослідження, в процесі якого експериментатор маніпулює однією, кількома чи великою кількістю незалежних змінних під ретельним контролем, а також спостерігає за тим, як ці маніпуляції впливають на іншу (залежну) змінну; б) створення на практиці низки особливих – штучних, лабораторних, нереальних – умов для підтвердження уявлень про ідеальний об'єкт дослідження, його закономірності функціонування і розвитку у своєму світі (зокрема, його постійне збереження) і на відношення дослідника чи діяча до цього об'єкта (за Г.П. Щедровицьким); тому цей мет од є атрибутом сучасної моделі науки як особлива (сцієнтистська) форма організації знань і мислення, що виникла на певному етапі культурного розвитку людства.

Емпатія – а) самовіддане переживання почуттів іншої людини, емоційна чуйність, пристрасне проникнення її проблемами та інтересами; б) співпереживання (співчуття, співстраждання) як спроба індивіда поставити себе на місце іншого, яке здебільшого спонукає його до надання допомоги: чим більш стійкі альтруїстичні мотиви людини, тим ширше коло людей, котрим

вона, співчуваючи, допомагає; в) позараціональне пізнання особистістю внутрішнього світу інших осіб – впочування – як загальнолюдська здатність емоційно відгукуватися на переживання і страждання оточуючих, що має соціокультурне походження і залежить від рівня соціального і духовного розвитку особистості.

Емоції – а) особлива сфера психічних процесів і станів (емоції, афекти, почуття), котрі безпосередньо пов'язані з інстинктами, потребами й мотивами та відображають у формі актуальних переживань (страх, задоволення, хвилювання, радість) значущість впливових на життєдіяльність індивіда явищ і ситуацій; тому емоції, супроводжуючи будь-яку психічну активність суб'єкта, є важливим механізмом внутрішньої регуляції психічної діяльності, поведінки, спілкування і вчинкових актів, спрямованих на задоволення актуальних потреб; при цьому позитивні емоції стимулюють людину до досягнення і збереження взаємодії, негативні – до уникнення шкідливих взаємин, а екстремальні ситуації викликають афекти, котрі гальмують психічні процеси інших сфер внутрішнього світу особи; б) фундаментальна біопсихоформа розвитку і функціонування внутрішнього світу особистості, котра виявляється як відповідь і водночас адаптаційний засіб на вплив (перебіг) життєво важливих для неї подій, зреалізовує функцію позитивного і негативного підкріплення пошукової активності, сприяє здобуванню корисних й усуненню неадекватних способів і моделей поведінки, відтак мобілізує, або гальмує психічну діяльність і поведінку, впливаючи на зміст і динаміку когнітивних процесів (уява, мислення та ін.), досягає вищого ступеня розвитку – почуттів.

Загроза – а) будь-яке переживання чи хвилювання, яке сприймається як те, що не відповідає Я-структурі людини, а тому ситуативно спричинює її не- і дезадаптованість; б) рефлексія особистістю імовірних рішучих змін у становленні чи функціонуванні власної мисленнєво-гіпотетичної системи конструктивного діяння.

Заміщення – а) захисний механізм, суть якого полягає в переадресуванні почуттів або імпульсів комусь іншому, для кого вони не адресувалися через

можливість помсти з боку справжнього об'єкту (наприклад, учитель, якого критикує директор школи, виявляє своє роздратування на колегах, учнях чи членах власної сім'ї); б) мислесхема уникнення зустрічі (явної чи уявної) з психотравмуючим об'єктом, яка забезпечує переорієнтацію когнітивної активності особистості на позитивне пізнання і самопізнання й у такий спосіб здолання емоційного дистресу та досягнення, хоч і відносної, але стабільності внутрішнього світу; відомими формами реальної дії такої мислесхеми на неусвідомленому рівні є самонавіювання, усвідомленому – аутотренінг.

Заперечення – а) захисний механізм, завдяки якому людина захищає себе від неприємних аспектів дійсності шляхом заперечення їх наявності, реального існування; б) різновид психологічного опору, суть якого полягає у напівусвідомленій внутрішній відмові особистості взаємодіяти з окремими об'єктами оточення через невтішний для неї прогноз наслідків такої взаємодії.

Захисні механізми – а) неусвідомлені реакції, які захищають індивіда від таких неприємних емоцій, як тривога і почуття провини; зменшують ступінь особистісної не- і дезадаптованості; б) Его-захисні тенденції, які спотворюють або приховують загрозливі імпульси для людини, а тому нейтралізують психологічне напруження.

Інтелектуальне тестування – а) різновид психологічного обстеження, у процесі якого здійснюється постановка психологічного діагнозу щодо рівня інтелектуального розвитку особистості, її розумового потенціалу, що здебільшого одержує кількісну оцінку у вигляді коефіцієнта інтелектуальності (IQ); б) процес і результат застосування тестів інтелекту (система стандартизованих задач-спроб) для вивчення та оцінки розумових (пізнавальних, когнітивних, мисленнєвих та ін.) здібностей особистості.

Ідентифікація – а) уподібнення себе (здебільшого неусвідомлене) комусь значимому іншому (наприклад, батьку, літературному герою, відомому спортсмену або співакові) як знаку чи еталону (поведінки, спілкування, учинків) на основі реального або уявного емоційного зв'язку з ним та проникнення в його особистісно-сміслову поле життєдіяльності; з дитинства

забезпечує формування численних рис характеру і поведінкові стереотипи, статеворольову ідентичність і ціннісні орієнтації; б) механізм психологічного захисту, дія якого полягає або в несвідомому уподібненні об'єкту, що викликає страх (тривогу), або в приписанні (проекції) іншій людині своїх властивостей, мотивів, думок, почуттів; в) ототожнення себе з певною (великою або малою) соціальною групою чи спільністю, прийняття її цілей і цінностей, усвідомлення себе повноправним членом (так звана групова ідентифікація).

Компенсація – а) спроба людини заміщувати відчуття неадекватності почуттям адекватності за допомогою розвитку фізичних або інтелектуальних умінь і навичок; відрізняється від психологічного захисту тим, що реально змінює особистість, яка знаходить середовище (оточення), де вона відносно легко адаптується чи самостверджується, а не створює ілюзію такої зміни; б) поведінка, спрямована на компенсацію дійсного чи надуманого дефекту фізичного або характерологічного гатунку, тому особа підтверджує не свій недостаток, а реалізує потенціал там, де очікується певний успіх; найкращим варіантом надкомпенсації (за А. Адлером) є влада.

Комплекс неповноцінності – а) глибоке всепроникливе почуття власної неповноцінності порівняно з іншими людьми, котре супроводжується помилковими установами, інфантильною поведінкою, вчинковою бездіяльністю; б) центральний феномен душевного життя людини в концепції психічного життя та енергетики А. Адлера.

Конфлікт – а) сприйнята несумісність дій і цілей між людьми чи соціальними групами; б) характеристика будь-якої соціальної ситуації, за якої мають місце антагоністичні події, стикаються протилежні мотиви, цілі, дії, імпульси, устремління тощо.

Конформізм – а) зміна поведінки або переконань під впливом реального чи уявного тиску соціальної групи; б) на особистісному рівні виявляється як конформність, тобто тенденція допускати вплив на власні думки, ставлення, дії і навіть сприймання усталених оцінок, норм, канонів; розрізняють три моделі:

поведінкову (прагнення “йти разом із групою”), пов’язану із зміною ставлення або переконання та з виявом конформних властивостей особистості.

Концепція – а) основна ідея, головний задум, конструктивний принцип у науковій, художній, технічній, політичній та інших видах діяльності; б) історично обумовлений спосіб розуміння предмета або явища як система основоположних ідей і поглядів на витлумачення їх природи, що характеризує основний задум діяльності і висвітлює найважливіші принципи їх здійснення.

Креативність – а) творчий потенціал людини, який виявляється у мисленні, почуттях, спілкуванні, діяльності і характеризує життєствердний процес та його продукти на рівні особистості, групи, нації, соціуму; є відносно незалежним чинником обдарованості, котрий переважно не знаходить відображення у тестах інтелекту й академічних досягненнях; вимірюється за допомогою тестів креативності, що оцінюють творчі можливості особи за показниками рухливості, гнучкості, оригінальності, проблематичності та обґрунтованості ідей; б) загальні творчі здібності особистості, які знаходять процесуальний вияв у ментальних актах вільного (спонтанного), малоусвідомленого і відносно неконтрольованого потоку психічних образів, асоціацій, переживань і думок, котрі характеризуються новизною та оригінальністю створеного продукту; в авторській концепції – одна із трьох метасфер людських здібностей, якій властиві специфічна мотивація, форма активності, механізм поведінки і яка утверджує переважання конструктивної неадаптованості, високої самоактуалізації, позитивного формовияву та психоорганізаційного ускладнення Я-концепції особистості.

Лонгітюдне дослідження – а) наукове дослідження, котре проводиться тривалий час (від кількох років до кількох десятиліть) і передбачає застосування як спостереження, так і тестових, експериментальних та експертних методів; дає змогу з’ясувати індивідуальні особливості психосоціального розвитку особистості, закономірності і характеристики функціонування соціальних груп і глобальних колективів (етноси, нації, людство); б) в авторському досвіді – теорія і практика фундаментального

соціально-психологічного експерименту в гуманітарній сфері суспільства, що у єдності і взаємодоповненні передбачає поетапне, упродовж 12–15 років, переведення закладів освіти із режиму функціонування у стан стійкого розвитку і самоуправління як соціально-культурних організацій на засадах української ментальності, життєдайної духовності, рефлексивної розвитковості і багатоканальної модульності; з різною мірою успіху та повнотою реалізується нами більше ніж у двадцяти середніх навчально-виховних закладах і частково – в одному вищому.

Мотив – а) складне психологічне утворення, котре виникає внаслідок усвідомлення особою власних актуальних потреб, спонукає її до свідомих дій і вчинків, які є для цих новоутворень основним підґрунтям; б) цілеспонукальний вибір відповідної діяльності-активності індивідом, пов'язаний із задоволенням його потреб, самомети; характеризує стан збудження, котрий лежить у фундаменті вибору дій-акцій-вчинків самого суб'єкта; в) фундаментальна психоформа суб'єктивної цінності надбіологічних програм життєактивності людини – поведінки, діяльності, комунікації, вчинання.

Набута безпорадність – а) безнадійність і покірність, котрі вироблені людиною чи твариною як адаптивне реагування на проблемне оточення у ситуаціях незмоги проконтролювати повторні несприятливі події (обставини життя), або уникнути зустрічі з ними; б) експериментальний ефект патологічної безпорадності тварин і гіпотетично людини, суть якого полягає в тому, що після тривалих неминучих ударів електричного струму істота не виявляє прагнення уникнути болю навіть тоді, коли така можливість з'являється.

Неадаптивність – а) тенденція-результат функціонування цілеспрямованої психологічної системи, передусім — особистості, що характеризується здебільшого конструктивним виявом невідповідності між цілями і наслідками вчинкового діяння: прагнення досягнути мети спричинює розгортання діяльності як динамічної системи, її недосягнення примушує продовжувати діяльність у визначеному напрямку, а одержання повнішого результату за первинно бажані прагнення стимулює розвиток діяльності за допомогою

механізмів самооцінки і рефлексії; б) мотиваційний процес невідповідності між ситуативними переживаннями і Я-концепцією людини, котрий сприяє до визначенню її Я-проблеми, здебільшого стимулює розгортання пошукової активності у напрямку відновлення внутрішньої рівноваги.

Негативізм – а) загальна установка, котра чинить опір пропозиціям інших (пасивна форма) та почасти організується як тенденція діяти всупереч вказівкам і командам (активна форма); здебільшого обстоює принципи немотивованого заперечення, що особливо властиво окремим дітям; б) позбавлений розумних підстав явний або прихований опір людини зовнішнім (соціальним) впливам; виникає як захисна реакція неготовності особистості прийняти сторонні потреби, норми і цінності; може мати ситуативний характер, а за певних умов трансформуватися у рису характеру.

Неповноцінність – а) низька самооцінка, або дуже низький рівень домагань, нав'язаний авторитарним оточенням; б) почуття невпевненості і некомпетентності, яке є наслідком недостатньої, внутрішньо прийнятої, неуспішності особистості; в) будь-яке підлегле положення (інтелектуальне, сексуальне тощо), непрофесіоналізм, або ж відчуття свого підданства чи повної залежності.

Норма – а) число, значення чи рівень, або їх діапазон, що є репрезентативними для групи і можуть використовуватися як основа для порівняння індивідуальних випадків; б) будь-який взірць поведінки, діяльності, спілкування, вчиняння, який є типовим для соціальної групи чи суспільства в цілому; в) міра здоров'я, у т.ч. психологічного чи духовного, за якої структура і функції організму (внутрішнього світу) людини відповідають умовам існування (життя).

Опитувальники особистості – а) впорядкований список або каталог запитань, що використовується професійним психологом для дослідження внутрішнього світу особи (зокрема, опитувальник “Наскільки адаптований Ти до життя?”); б) будь-який контрольний список, інструмент, тест чи анкета, що дають змогу оцінювати властивості, думки, переконання, моделі поведінки

людини (наприклад, Менісотський багатопрофільний особистісний опитувальник); в) один із різновидів психологічних тестів, що забезпечують діагностування ступеню наявності в індивіда певних особистісних рис, або інших психологічних характеристик, кількісним виразом яких є сумарне число відповідей на пункт-запитання; застосовуються в дослідницьких та прикладних цілях, в індивідуальних і групових формах обстеження.

Особистісні норми – а) система еталонів, правил, вимог і цінностей, яка повно визначає специфіку психосоціального розвитку особистості як представника певної групи, етносу, нації, історичної епохи; при цьому унікальністю характеризуються не психологічні властивості і стани особи самі собою, а їх поєднання та формовияв (самоорганізуючі ансамблі психоформ, функціональний простір Я-концепції тощо); б) окрема автономія та самостійність у здійсненні індивідом своєї особистісної програми поведінки, яка первинно пов'язана із ціннісними установками, визначає вчинковий простір його колективістського та професійного самоствердження і виконує соціально-регуляційні функції у життєдіяльності.

Прагнення – а) бажання, надія, намір, особиста мета чи ціль, тобто потребове ставлення, в якому предметний зміст ще переважно згорнутий, або ж має очевидне динамічне спрямування; б) інтегральний термін для опису динамічних психоутворень і психоформ (потяги, бажання, наміри, інтереси, схильності, покликання, пристрасті, ідеали, переконання тощо), квінтесенцією яких є потребове ставлення людини до світу.

Переконання – а) процес спонукання людини прийняти певний набір цінностей, вірувань, ставлень, ефективність якого залежить, з одного боку, від зрілості та доступності конкретної концептуальної системи, яка пропагується чи нав'язується, з іншого – від особистого досвіду та почуттів і переживань, котрі охоплюють особу, групу чи колектив під час такого спонукання; б) уявлення, знання, ідеї, котрі є мотивами поведінки, діяльності, спілкування, вчиняння людини і котрі визначають її життєві ставлення та орієнтації;

безпосередньо пов'язані з переживаннями їх істинності та можливостями соціального утвердження; впливають на формування Я-концепції особистості.

Поведінка – а) зовні фіксована активність (дії, рухи, реакції, процеси, операції) живих істот, котра вміщує також моменти нерухомості та виконавчу складову вищого рівня взаємодії цілісного організму із середовищем, яка спричинюється його потребами; здебільшого являє собою цілеспрямовану систему послідовно виконуваних контактних дій, які спрямовані на збереження і розвиток життя індивіда, ліквідацію їхнього нестатку, досягнення певної мети; б) одна із надбіологічних, історично розвиткових і ситуативно зумовлених, програм життєактивності, що забезпечує відтворення і зміну соціального життя в усіх його основних змістових і формальних виявах, регулюється суспільними нормами моралі і права та знаходить конкретне утілення в проступках (асоціальна поведінка) або вчинках (здебільшого гуманна, соціально і внутрішньо конструктивна поведінка).

Повноцінно функціональна людина – а) особистість, яка розвивається і самоутверджується відповідно до власних організмичних оцінкових процесів, а не під впливом соціальних норм і цінностей; б) за К. Роджерсом – люди, котрі використовують свої здібності і таланти, реалізують свій потенціал та рухаються до повного пізнання себе і сфери своїх переживань; їм властиві п'ять основних особистісних характеристик: відкритість до переживань, екзистенціальний спосіб життя, організмична довіра, емпірична свобода і креативність.

Потреба в безпеці і захисті – а) клас основних потреб (відсутність загрози, захищеність тощо), котрі мотивують людину до встановлення розумного порядку, структурності та прогнозованості свого оточення і життя в цілому; відображають зацікавлення кожного в довготривалому виживанні (за А. Маслоу); б) внутрішній стан суб'єкта, який він відчуває за нестатку: організованості, стабільності, законності, порядку, передбачуваності подій, власного здоров'я, особистісної адаптованості, а тому стимулює пошук захисника (людини, посади, організації та ін.).

Потреба у приналежності і любові – а) клас основних потреб (кохання, приєднання, прийняття), котрі мотивують людину до близьких взаємостосунків з іншими людьми; знаходять задоволення у друзях, сімейному житті і членстві у різних групах та організаціях; знімають дезадаптаційні відчуття самотності і відсторонення; діють тоді, коли базові людські потреби втамовані повною мірою; б) стан-тенденція людини до групової приналежності, а тому пошук близьких та інтимних взаємостосунків – це більшою чи меншою мірою усвідомлена життєва мета кожного, де кохання – основна передумова психологічного здоров'я особистості; незадоволення цих потреб спричинює розвиток дезадаптації і патології.

Потреба у самоповазі – а) основна потреба, котра мотивує людину досягнути визнання та поваги інших, а відтак бути відповідальнішою, розсудливішою, правдивішою; б) полімотиваційний стан, котрий поєднує відчуття і переживання компетентності, впевненості, незалежності, свободи і реальних досягнень особи; є протилежним до фрустраційних станів – неповноцінності, бездумності, слабкості, пасивності, залежності.

Почуття самоідентичності – а) усвідомлення особою своєї виокремленості, постійності і самодостатності з-поміж інших суб'єктів та об'єктів навколишнього світу; б) передчуття самореалізації у ситуаціях “тут і тепер” як переживання близької відповідності між Я-реальним і Я-ідеальним, Я-духовним і Я-концепцією.

Проекція – а) захисний механізм, суть якого полягає в тому, що індивід приписує іншим свої неприйнятні бажання, наміри, імпульси, ідеї, афекти; здебільшого витіснені негативні риси самою особистістю не усвідомлюються, або нехтуються в ситуації усталеної самооцінки; б) процес довільного приписування переконань, цінностей та інших суб'єктивних характеристик однієї людини іншим, а також сприймання подій і неоднозначних стимулів оточення у термінах власних очікувань, потреб, бажань, інтересів.

Протидія – а) захисний механізм, який дає змогу знижувати рівень тривоги шляхом пригнічення одних імпульсів і почуттів та посилення імпульсів

і почуттів протилежного значення; б) форма, в якій виявляється опір Я первинній енергії потягів, унаслідок чого лібідо трансформується у прийнятні для цього Я психоформи (наприклад, інтенсивна творча праця замість утворення невротичного симптому).

Психологічна діагностика – а) сфера психологічної науки, що розробляє тести, опитувальники та інші методики розпізнавання і вимірювання індивідуально-психологічних особливостей особистості на концептуальних засадах так званого психодіагностичного методу, який, на відміну від інших організованих дослідницьких процедур (описання, експеримент), має вимірювально-випробувальне спрямування, з допомогою чого досягається кількісна і якісна класифікація обстежуваного явища; цей метод конкретизується у трьох основних діагностичних підходах: “об’єктивному” (результативність і спосіб виконання діяльності), “суб’єктивному” (відомості про себе, самоопис власної поведінки, учинків, особистості), “проектному” (аналіз особливостей взаємодії із зовні нейтральним матеріалом); б) теорія і практика постановки психологічного діагнозу, тобто описання і з’ясування сутності індивідуально-психологічних особливостей особи з метою оцінки їх актуального стану, прогнозу подальшого розвитку і розробки рекомендацій, котрі визначаються завданнями психологічного обстеження – збір комплексу об’єктивних і суб’єктивних показників про обстежуваного, емпірична і теоретична інтерпретація одержаних даних, або ж обґрунтування рішення як взаємодоповнення психологічного діагнозу і прогнозу; в) професійне дослідження внутрішнього світу людини задля визначення індивідуальних та вікових особливостей її розвитку як суб’єкта, особистості, індивідуальності та універсуму (спрямованість, характер, здібності, особистісні риси, мотивація, акцентуації тощо); при цьому процедура такого дослідження містить дві фази: 1) збір психодіагностичної інформації з допомогою тестів, опитувальників і спостережень, 2) постановка психологічного діапазону і формулювання рекомендацій.

Психологічна служба – а) система конструктивного використання здобутків психології як науки і сфери професійної миследіяльності для розв’язання широкого комплексу суспільних завдань – проведення психологічної експертизи і діагностики, консультування і психотерапії на виробництві, в освіті, медицині, культурі, спорті, правоохоронній і сімейній життєдіяльності; б) мережа підрозділів (відділи, центри, кабінети) професійного використання психологічної інформації у єдності трьох аспектів – наукового, прикладного й практичного з метою створення сприятливих соціально-психологічних умов для збереження і зміцнення здоров’я нації (державна психологічна служба), культурного розвитку дітей, молоді, дорослих (наприклад, психологічна служба у системі освіти, у сфері медицини).

Рівень домагань особистості – а) прагнення досягнути мети, цілей і завдань тієї складності, на яку, на думку людини, вона спроможна; в основі цього прагнення знаходиться така оцінка своїх можливостей (тобто самооцінка), збереження якої є потребою для особи; формується під впливом життєвих успіхів чи неуспіхів, а головне – переживань суб’єктом власних досягнень як вдалих чи невдалих; б) потенційний рівень успіху, котрого особа, група чи інша спільність прагне досягнути, а також самовизначений у процесі життєактивності набір стандартів і взірців, за яким оцінюються особистий чи груповий як успіх, так і неуспіх.

Роль – а) набір норм, що визначає, як повинні поводити себе люди в тій чи іншій соціальній позиції чи ситуації, а також та поведінка, яка очікується від особи персоніфікованим оточенням і яка підлягає освоєнню, вдосконаленню, видозміні; б) модель життєактивності (поведінки, діяльності, спілкування, вчиняння) особистості, котра передбачає дотримання певних прав, обов’язків і зобов’язань, які очікуються від неї в конкретній соціальній ситуації, підтримуються і пропагуються загалом.

Самоактуалізація – а) процес особистісного зростання людини, котрий забезпечує максимально можливий, повноцінно-здоровий розвиток її потенцій і здібностей, за якого вона стає такою, якою може стати, й жити осмислено та

досконало; б) за А. Маслоу – вершинний рівень психологічного розвитку, який може бути досягнутий, коли задоволені всі базові і метапотреби, має місце актуалізація повного потенціалу особистості і сформованість її таких властивостей як: незалежність, автономія, безпосередність, відданість, поміркованість, мужність та ін.; в) інтенціональність-бажання суб'єкта до найповнішого прояву-творення своїх індивідуально-особистісних потенцій, спроектованих на реалізацію власного Его в соціумі, або групах-організаціях; тобто процес і результат такої психологічної роботи особистості над удосконаленням свого внутрішнього світу, яка приводить до відносного або повного здоров'я, її самореалізації кожного моменту життя за принципом “тут і тепер”.

Самоефективність – а) судження людей стосовно своїх здібностей поводитися адекватно вимогам специфічної задачі чи ситуації, а також відчуття спроможності справитися із реальними життєвими проблемами; б) концепція, запропонована А. Бандурою, в якій обстоюється впевненість індивіда в тому, що він може курувати своєю поведінкою так, щоб вона була результативною; в) почуття власної компетентності і продуктивності, яке відрізняється від самоповаги і почуття власної гідності (наприклад, у бомбардира може бути висока самоефективність і низька самооцінка, а в керівника, навпаки, занижена самоефективність і вкрай високе почуття власної гідності).

Самооцінка – а) цінність і значущість, котрі індивід приписує собі в цілому та окремим сторонам своєї особистості, поведінки, діяльності, комунікації; відіграє роль важливого особистісного утворення і центрального компонента Я-концепції, сутнісно вміщує у своїй формопобудові особистісні значення і смисли, систему ставлень і вартостей; б) складна психоформа внутрішнього світу людини, котра визначає характер її самоставлення, ступінь самоповаги, рівень домагань, ціннісне прийняття чи неприйняття себе; виконує регулятивну, захисну і навіть терапевтичну функції; може бути різного рівня усвідомлення, адекватності, розвитковості, формовиявлення.

Самопочуття – а) комплекс суб'єктивних відчуттів, який відображає ступінь фізіологічної і психологічної комфортності, а відтак адаптивності-неадаптивності наявного стану людини; б) установка-переживання актуальної психологічної готовності чи неготовності людини виявляти надситуативну активність, іти в напрямку самоутвердження і самореалізації в конкретному соціальному просторі і часі.

Саморегуляція – а) спрямування уваги, мислення, свідомості і волі індивіда на досягнення максимальної ефективності своєї власної діяльності, уміння й досвід контролю за своїми станами і діяльністю; б) внутрішнє управління своєю поведінкою, здійснюване швидше на підставі власних переконань і цінностей, ніж на базі соціальних норм і групового тиску; одна з характеристик оптимально функціональної особистості.

Самосвідомість – а) усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів життєактивності, переживань і думок, котре виявляється в емоційно-смісловій оцінці своїх суб'єктивних можливостей як основне підґрунтя цілеспрямованих дій і вчинків; результат й водночас передумова розвитку свідомості; б) одна з найвищих психоформ, яка полягає в ясному розумінні особою своєї сутності, характерних властивостей, ролі в житті та суспільстві й знаходить різноманітний вияв у здатності відрізнити себе від власної життєдіяльності, спроможності сформулювати свою Я-концепцію, Я-образ і Я-проблему як необхідні умови цілеспрямованого саморозвитку і культурного зростання.

Самоусвідомлення – а) стан свідомості, коли увага фокусується на самому собі; тоді люди глибше сприймають свої власні установки, диспозиції, наміри, бажання; б) стан когнітивного прийняття людиною самої себе як об'єктивної, але суб'єктивно відкритої й оцінно-налаштованої щодо власної істинної особистісної природи, реальності.

Свідомість – а) властивий людині спосіб ставлення до об'єктивної дійсності, що опосередкований всезагальними формами і надбіологічними програмами суспільно-історичної життєактивності людей, а відтак атрибутивна

характеристика поведінки, діяльності, спілкування, вчинків; вирізняється цілеспрямованістю, засобовістю, доцільністю, ідеальністю, поліформовиявленням; б) найвища на Землі, універсальна психоформа, квінтесенція якої полягає у ставленні людини до світу на основі врахування історичного досвіду, із знанням його об'єктивних закономірностей і властивостей та використанням методів мислення, розуміння і творення певного соціокультурного простору людського життя; знаменує суб'єктивну доцільність вітального процесу, ідеально інтегруючи психопобудову і формовияв відчуттів, сприйняття, уявлень, пам'яті, уваги задля обґрунтування нових цілей, завдань, концепцій, проектів, програм наближення майбутнього.

Середовище – а) сукупність природних або соціальних умов, зовнішніх чинників та обставин, серед яких народжується, проживає і розвивається організм, а також проходить життя людини; оточення, довкілля; б) низка фізіологічних і психологічних станів-подій індивіда, які відбуваються у його внутрішньому світі.

Соціалізація – а) процес і результат оволодіння дитиною, підлітком, юнаком, дорослим соціально-культурним, щонайперше етнонаціональним, досвідом у процесі їхнього фізичного, емоційного, інтелектуального, морального та духовного розвитку, соціального самоствердження та особистісної самореалізації; б) поступальне перетворення індивіда в особистість, індивідуальність та універсум під впливом організованого оточення (соціуму) – процесів навчання, виховання та освіти, яке супроводжується розвитком й удосконаленням психічних функцій і психоформ, соціальних норм і моральних цінностей, світобачення й духовно-креативних образів; в) процес занурення (входження особи в соціокультурний простір, пристосування до соціуму, освоєння (прагматичне, теоретичне, проектне, діяльнісне та ін.) соціальних ролей і функцій; звідси компетентність, професіоналізм, мудрість.

Соціальна адаптація – а) неперервний процес активного пристосування індивіда до умов соціально-культурного середовища, результати і наслідки

цього процесу; б) пристосування і прилаштовування індивіда чи групи до умов, вимог та обставин соціального оточення, а також зміна системи ставлень і відношень у соціальному або культурному контекстах їхнього життя.

Соціальна позиція – а) місце, яке посідає людина у системі суспільних відношень і супідрядних оргструктурах (група, колектив, організація, етнос, нація); б) вмотивований людиною спосіб життєдіяльності і світобачення, який знаходить конкретний вияв в установках, поглядах, діях і вчинках, наборі прийнятних для неї соціальних функцій і ролей; залежить від внутрішньої позиції як системи соціальних установок особи, яка безпосередньо пов'язана з її актуальними потребами, котрі й визначають основний зміст і спрямування діяльності на даному відрізку життя.

Соціальна установка – а) ставлення особи до людей, соціальних подій, фактів і всього того, що для неї є вагомим, значущим, цінним; б) психічний образ соціальної реальності, який містить три складові: когнітивну (знання про об'єкт), емоційну (почуття, котрі він викликає) і поведінкову (дії, котрі він спричинює), або будь-яка установка, котра є соціальною за походженням чи способом вияву; в) певна модель переконань, загальних для групи чи суспільства, а також особиста впевненість, котра набута внаслідок перебігу процесів соціалізації людини.

Соціальні норми – а) правила загальноприйнятої та очікуваної поведінки, що є прописом “правильних” дій і вчинків людини у соціумі; б) окремі взірці-обмеження, які забезпечують переважання тих чи інших цінностей суспільного життя, ґрунтуються на національних традиціях, буденному досвіді і наукових знаннях та регулюють актуальну соціальну поведінку особистості, визначаючи її конкретний вчинково-діяльнісний простір адаптаційної активності; в) моделі поведінки, які зустрічаються у суспільстві наскільки часто, що починають вважатися його відображенням і набувають значення санкцій, котрі добровільно обстоюються громадянами.

Соціально-психологічний експеримент – а) метод емпіричного дослідження того, як люди сприймають, думають та взаємодіють між собою в

малих і великих групах шляхом спеціального введення і відстеження дослідником незалежних змінних (експериментальних умов), а також контролю за змінами похідних (залежних) ситуацій, передумов, параметрів окремої соціальної організованості; б) в авторському досвіді наукової діяльності – фундаментальний експеримент у сфері національної освіти, головна ідея якого полягає в програмово-організаційному переході від Школи знання до Школи культури і духовності, а основний зміст становить поетапне впровадження інноваційної освітньої моделі – модульно-розвивальної системи; проводиться нами в неповному обсязі у більше ніж двадцяти середніх навчально-виховних закладах України, починаючи з 1992 року.

Соціально-психологічне проектування – а) професійна методологічна робота (миследіяльність), яка полягає у створенні наукової програми чи соціального проекту з метою наближення майбутнього; безпосередньо пов'язане з інноваційною діяльністю, оскільки технологічно обстоює реалізацію ініціатив, які спричиняють якісні зміни в різних сферах соціального життя людини, приводять до раціонального використання практичного досвіду, матеріального використання практичного досвіду, ресурсів суспільства; відтак незмінний інструмент соціального передбачення і психологічного прогнозування, дослідження й розв'язання актуальних проблем людського та цивілізаційного розвитку; б) науково обґрунтоване подання системи параметрів майбутньої соціальної системи чи технології, котрі втілюють принципи і вимоги максимального дотримання та узгодження інтересів суспільства, етносів, груп, окремих особистостей; застосовується нами у системі фундаментального експерименту для створення інноваційного проекту модульно-розвивальної освіти.

Соціореадаптація – а) кінцевий результат процесу соціальної реабілітації, що визначає якість життєактивності людини після тяжкої хвороби; не обмежується лише відновленням працездатності, а й охоплює всі системи та рівні її соціальної взаємодії з довкіллям; б) реабілітованість як відновлення

індивідом попереднього психофізичного стану і ширше – соціального статусу, котре забезпечує йому суб'єктивне задоволення перебігом життя.

Становлення – а) процес розвитку, в якому індивід бере на себе відповідальність за максимально повну реалізацію свого потенціалу і життя загалом; б) саморозгортання внутрішньої програми розвитку Я-концепції особистості у системі персоніфікованих соціальних взаємин упродовж її життєвого шляху.

Статус особистості – а) соціально-психологічна характеристика положення, яке посідає індивід у структурі як функціонально-рольових, так і міжособистісних відношень у групі, колективі; здебільшого набуті у результаті зусиль, конкуренції, знань, спеціальних умінь і здібностей; б) достатньо визначене положення в соціальній ієрархії групи чи суспільства; виявляється у двох способах: як наявність прав, привілеїв, престижу, влади, або у виконанні певних ролей, соціально прийнятих та очікуваних оточенням від особи, групи чи організації (наприклад, політичної партії).

Стимул – а) будь-які подія чи зміна в предметі, образ сприймання чи поняття, внутрішній чи зовнішній подразник, котрі впливають на організм так, що його поведінка змінюється певним помітним чином; для уточнення обсяжного змісту цього поняття часто вживають додаткові терміни (наприклад, стимул-реакція, стимул-значення, стимул-контроль тощо); б) фізична енергія та інформація, на котру реагує сенсорна система в процесі взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем, у т. ч. будь-яка подія, що стимулює активність та приводить його у стан діяльної готовності, відіграє роль сигналу до вчинкової дії; в) окрема внутрішня подія, котра провокує організм чи психосферу людини до змін і зростання (реакція-спонука).

Стрес – а) стан максимального психологічного напруження, котрий виникає у людини в процесі життєактивності за складних екстремальних, критичних умов виживання, самоствердження, культуротворення; може впливати як позитивно (стрес), так і негативно (дистрес) на внутрішню організацію поведінки, діяльності, особистісної дезадаптації; б) складна

психоформа внутрішнього світу людини, котра викликає значні зміни і перебудову, почасти деформації та спотворення у взаємозалежному функціонуванні її актуальних психічних процесів, станів і властивостей; може як сприяти відновленню особистісної адаптованості, так стимулювати критичні рівні дезадаптованості особистості.

Тенденція самоактуалізації – а) найбільш імовірний перебіг розвитку людини в напрямку зростання складності її внутрішнього світу, особистісної самодостатності, соціальної зрілості, громадянської та професійної компетентності; б) когнітивна модель побудови особистістю програми максимального культурного розвитку і життєвої самореалізації, що гіпотетично вміщує велику кількість особистісних значень, вчинків, подій, досягнень.

Тести інтелекту – а) психодіагностичні методики, що дають змогу визначати розумовий (у т. ч. інтелектуальний і мисленнєвий) розвиток індивіда і виявляти особливості його структури інтелекту; диференціюються на монометричні методи і тестові батареї, на тести “рівня” і “швидкості”; б) різновид тестів здібностей, що розроблений для вимірювання розуміннєвого потенціалу особистості шляхом проходження стандартизованих випробувань (здебільшого розв’язання серії тестових задач).

Тести особистості – а) психодіагностичні процедури і прийоми, спрямовані на оцінку емоційно-вольових компонентів психічної діяльності – відношень, мотивації, адаптованості, інтересів, емоцій, Я-концепції, а також особливостей поведінки, комунікації і вчиняння у певних, описово заданих, соціальних ситуаціях; б) різновид емпіричного дослідження психосоціального портрету (структури, профілю) особистості, яке дає змогу оцінювати її особистий стиль, систему ставлень, оцінок, переконань, установок та інших характеристик психосоціального розвитку і культурної реалізації; містять особистісні опитувальники, ситуативні і проєктивні тести (дослідницькі методики).

Тривога – а) емоційна реакція на те, що людина усвідомлює переживання як невідповідне чи неадекватне своїй Я-концепції та присвоєним нормами і

цінностями, а також смутно-неприємний емоційний стан, який характеризується наявністю поганих передчуттів, страху, напруження і заклопотаності; на відміну від страху тривога здебільшого безпредметна; б) емоційно стурбований стан, котрий супроводжується усвідомленням бездумності, недосконалості і визначальній хаотичності світу, в якому живе сьогодення людина, й, зокрема, неприємні хвилювання щодо відсутності версій і гіпотез, які б достовірно пояснили глобальні події і таємничі явища земного та космічного існування.

Установка – а) схвальна або несхвальна оцінкову реакція на що-небудь або кого небудь, яка виявляється у думках, почуттях і цілеспрямованій поведінці; б) стійка налаштованість індивіда, котра формується на основі ментальних підвалин досвіду, до відповідної форми реагування, а також суб'єктна готовність чинити-діяти відповідним чином; в) будь-який стан, диспозиція або тенденція біологічного чи соціального організму реагувати певним способом (перцептивна, функціональна, підготовча та інша установка).

Фобії – а) важкоздоланий нав'язливий страх, спричинений певними об'єктами чи ситуаціями (тварини, висота, замкнений простір, смерть тощо); має в першооснові несвідомий інтропсихічний конфлікт, наявність нездійсненого пригніченого бажання, неприйнятного для Я; б) тривожний стан, котрий характеризується стійким страхом перед певними природними чи соціальними ситуаціями, в яких особа може стати жертвою або об'єктом прискіпливої уваги інших, що може сильно обмежувати поле як ситуативної адаптивності, так і простір продуктивної життєактивності (наприклад, страх перед стихійним лихом, публічним виступом тощо).

Я (Его) – а) сфера особистості, для котрої характерне внутрішнє усвідомлення самої себе і поведінково-вчинкове розгортання її пристосовницьких процесів у реальному світі; б) ядро суб'єктності індивіда, яка, формуючись у діяльності і спілкуванні, дає змогу відмежувати своє Я від не-Я, утвердити власну ідентичність та прийняти свою не- ідентичність з іншими суб'єктами; в) структурний компонент особистості в теорії З. Фрейда (поряд з

Воно і Над-Я), що являє собою сукупність організованих сил, котрі контролюють психічну (переважно несвідому) енергію Воно і прагнуть встановити її відповідність з вимогами зовнішнього світу; при цьому найкращим способом розвитку Я є перехід від принципа задоволення до принципа реальності, тоді Я справляє відчутний вплив на поведінку і життя людини.

Я-концепція – а) відносно усталена, певною мірою усвідомлена, сприйнята як неповторна і динамічна, система уявлень індивіда про самого себе на засадах якої він здійснює соціальну взаємодію з використанням сукупності психологічних засобів (ставлення, оцінка, контроль, прийняття, психічний образ, психологічна ситуація тощо); б) цілісний, почасти слабо структурований або внутрішньо суперечливий, образ власного Я, самоорганізований як установка особи на саму себе; іншими словами, всезагальний патерн (установка, орієнтація), або конфігурація (організація самосприйняття людини такою, якою вона є); в) важлива структурна складова психологічного складу особистості, яка є передумовою і наслідком ефективності соціальної взаємодії і соціокультурного життя у цілому, діє і характеризує як змістовне наповнення її основних компонентів (когнітивний, емоційний, оцінювально-вольовий), так і повноту образів свого Я (реальне, ідеальне, динамічне, фантастичне, духовне тощо).

Висновки до розділу 3

Адаптовані нами тезаурус і словник розкривають зміст найбільш уживаних понять, термінів і категорій, що відображають сучасний стан соціальної науки та нових понять і термінів, які виникли під впливом соціально-економічних перетворень та науково-технічного прогресу. До них включені також і деякі поняття, що входять в систему інших наук (філософії, соціології, психології). Тезаурус призначений для спеціалістів, які цікавляться

проблемами соціальної сфери, для студентів соціономічних спеціальностей, працівників сфери соціального захисту, слухачів системи перепідготовки і підвищення кваліфікації, післядипломної освіти, широкого кола читачів, що використовують в своїй роботі соціальні знання. Потреба в подібному зумовлена пріоритетними завданнями поступу української системи соціального захисту з урахуванням загальних тенденцій світового та європейського поступу України. Тезаурус соціального працівника спрямований на реалізацію загальних цінностей і цілей, головною з яких у наш час є створення механізмів реалізації стратегії соціального захисту населення, і одночасно, на збереження унікальності і цінностей національної системи допомоги населенню.

ВИСНОВКИ

1. Детально розглянувши поняття формування тезаурусу у різних аспектах, ми вважаємо, що питання соціального тезаурусу має певні прогалини, а відтак становить перспективи для нашого подальшого дослідження у сфері соціального захисту. Ми вважаємо, що соціальний тезаурус у широкому значенні, це – життєва скарбниця студента, запас корисної інформації з фаху, яка постійно поповнюється та служить інформаційною базою для подальшого навчання, володіння термінологією в обсязі програмового змісту. У вузькому – це словник термінів, побудований за тематичним та алфавітним принципом (напрями – персоналії – поняття). Поняття тезаурус прийшло в з лексикографії, де воно виникло в зв'язку зі створенням одномовних словників, в яких слова згруповані за смисловими напрямками. Тезаурус як мовна система знання про світ являє собою природно сформовану матеріальну словесну мережу, що забезпечує буття знання – його отримання, зберігання і переробку. Необхідною умовою становлення, розвитку та формування тезаурусу є комунікативна взаємодія різних суб'єктів тезаурусу на рівні словесних знаків. Комунікативна взаємодія суб'єктів тезаурусу є матеріальним процесом обміну інформацією на рівні текстових повідомлень. Тексти є середовищем об'єктивного існування знання, відповідно дослідження знання необхідно проводити шляхом аналізу конкретних текстів, необхідних для соціального працівника у його фаховій діяльності.

2. Тезаурус є лексичним інструментом інформаційно-пошукових систем. Він складається з контрольованого, але змінюваного словника термінів, між якими вказані смислові зв'язки. Такий словник, вичерпним чином покриває деяку специфічну галузь знань, являє собою перелік дескрипторів (основних термінів) і недескрипторів (допоміжних термінів), упорядкований за систематичним і алфавітним принципами і містить вказівки на смислові відносини, які відбуваються між ними, як ієрархічного (родо-видового), так і

неієрархічного типів. Основною одиницею тезауруса, що реалізується в просторі тексту і має властивості одиниці тексту, є стійке поєднання слів – словесна структура, максимально задовольняє характеристикам знання (фіксований семіотичний продукт пізнавальної діяльності, що відпрацьований в мовному досвіді і закріплений в пам'яті факт, що має соціально-комунікативну значимість). Одиниця тезауруса – це об'єктивно існуюча цілісна структура, елементи якої впізнавані і можуть входити до складу інших структур; одиниця тезауруса функціонує як невід'ємний елемент комунікації, будучи результатом і передумовою успішного спілкування. Моделлю системи тезауруса є словесна мережа, створена інтертекстуальними взаємовідносинами тезаурусних одиниць і їх серійної організації. Кожен з компонентів одиниці тезауруса може одночасно бути компонентом декількох інших тезаурусних одиниць, так що тезаурус в цілому утворює вербальну мережу, в якій немає окремих слів, а є синтагматичні умови переходу від одного слова до іншого, причому за багатьма напрямками різних векторів до безлічі слів одночасно.

3. Соціально-лінгвістичний метод вивчення тезаурусної системи знання полягає у виявленні стійких словосполучень, відновленні їх серійної організації та інтерпретації отриманих даних в системі положень теорії тезауруса. Метод тезаурусного аналізу базується на кількісному вирахуванні одиниць тезаурусної мережі і її параметризації за матеріальними критеріями. Відповідно до виділених типів подання лексики в проаналізованих словниках виводиться три уявлення про сутність тезауруса. Мовними складовими системи тезауруса постають слова, які розчинені в своїх зв'язках, причому не тільки словесних, але і понятійних. Понятійні слова цілком доречно називати «колокацією», так як слова в системі тезауруса не існують як самоцінності, їх цінність визначається кількістю і якістю зв'язків. Аналіз тезаурусних словників дозволяє зробити висновок, що тезаурус – це система словесних зв'язків. Тезаурус – це система, необхідна для сприйняття і розуміння інформації. Ученими розвивається ідея, що кількість інформації можна виміряти як зміна тезауруса сприймає систему. Проте розробка методу обчислення семантичної інформації являє собою важку

проблему, тому концепція тезауруса розвивається в інформатиці на певних припущеннях. Тезаурус розуміється як система, яка необхідна не тільки для рецепції і обробки інформації, але і для генерації нової інформації. У зв'язку з поданням про цінну інформацію розробляється уявлення про осмислену інформацію.

4. Тезаурус соціального працівника слід розглядати як результат об'єктивації понятійної системи соціальної сфери в процесі тезаурусної діяльності як особливого роду рефлексії. Зміст тезаурусної діяльності полягає у виявленні суб'єктного тезауруса і фіксуванні його в формі об'єктивованого тезауруса. Основні принципи тезаурусної діяльності: створення у дослідників установок на пошук системи, видимість, експліцитність її подання, об'єктивність у відборі і аналізі матеріалу. Принципово новим у концепції тезауруса соціального працівника є те, що тут досліджується як мовна так і ментальна природа тезауруса, а також те, що визнається епістемологічна вторинність деяких ментальних структур по відношенню до мовних. Основні відмінності між тезаурусами і термінологічними словниками, що складаються в тому, що перші мають динамічну структуру і моделюють смисловий континуум, в той час як останні обмежені диз'юнктивним способом фіксації понять і відображають дискурсивний зріз свідомості. Крім того, тезауруси мають більшу гнучкість і більш чутливі до включення нових термінів і зв'язків.

5. В процесі пізнання об'єктів реального світу, в ході розвитку певної науки накопичуються знання, що відображаються понятійною системою. В результаті постійно відбуваються зміни у змісті понять, відбувається їх диференціація і інтеграція в сформовані й складні системи. При цьому між поняттями встановлюються зв'язки і відносини, які з точки зору людей, які володіють даними фрагментом мови, розглядаються як самоочевидні зв'язки між словами, які ніде не фіксуються, крім свідомості носіїв мови – суб'єктів. Тезаурус є штучною системою, яка прагне найбільш повно і точно відобразити відповідну природну систему, відповідний суб'єктний тезаурус, представивши його в доступному для огляду вигляді. За широтою охоплення їх можна

класифікувати наступним чином: універсальні, політематичні і монотематичні тезауруси. Універсальні тезауруси охоплюють практично всі галузі знань на непрофесійному рівні. Головними структурними властивостями тезауруса соціального працівника як словесної системи є: неподільність ієрархічного і польового принципів побудови системи; умовність виділення структурних одиниць тезауруса і їх внутрішня нерозчленованість; динамічність системи тезауруса; багатовекторність напрямків переходу від одного слова до іншого; відкритість кордонів системи, що забезпечується появою нових текстів; відсутність кордонів між тезаурусом і зовнішнім світом, з одного боку, і тезаурусом і внутрішнім світом людини, з іншого; лінійність окремих переходів в мережі і нелінійність мережі в цілому.

6. Приступаючи до створення тезауруса, необхідно визначити широту його охоплення. Так, наприклад, приступаючи до роботи над тезаурусом соціальної роботи, після розробки попередньої класифікації (фіксації її підобластей і виявлення категорій) необхідно вирішити, як вести подальшу роботу. Чи складати тезаурус, виконуючи всі рубрики, або обрати деяку їх частину. Основним критерієм відбору термінів для тезауруса є їх значимість і інформативність. У інформаційно-пошуковому тезаурусі ця значимість визначається цілями інформаційного пошуку та інтересами споживачів. В нашому випадку вона повинна визначатися статусом поняття: його роллю в системі соціальних понять. Відбір термінів заснований на двох взаємодоповнюючих підходах: евристичному, тобто на основі знань укладачів і експертів тезауруса; статистичному, заснованому на складанні частотних словників або списків. Терміни для тезауруса відбираються з енциклопедій, тлумачних словників, термінологічних довідників, підручників, монографій і наукових журналів. Пропонований метод тезаурусного аналізу соціального працівника складається з сукупності дослідницьких процедур, спрямованих на виявлення і осмислення об'єктивувати у вигляді текстів мовної системи знання – тезауруса. За операціональну одиницю обирається стійке поєднання слів, або

одиниця тезауруса, що представляє собою мінімальну текстову одиницю, що задовольняє критеріям знання.

7. Тезаурусний спосіб фіксації понятійних структур відрізняється тим, що є недиз'юнктивним, володіє динамічною структурою і моделює смисловий континуум. Розроблена типологія тезаурусів дозволяє показати, що метою тезаурусної діяльності є об'єктивування суб'єктивних тезаурусів. Дана діяльність спрямовується виявленими науковцями принципами і установками і регулюється об'єктивними і суб'єктивними чинниками, що складаються в процесі цієї діяльності. Аналіз термінологічних словників і тезауруса соціального працівника відображає результативний рівень розвитку даної діяльності в її сучасному та історичному зрізі. Створення тезауруса соціального працівника є важливим науковим завданням, яка може бути вирішене тільки колективними зусиллями усіх фахівців соціальної сфери. Термінологічні словники є необхідним матеріалом для створення тезаурусів і, отже, обидві форми тезаурусної діяльності потребують розвитку в соціальній науці на сучасному етапі її поступу. Нами виявлено, що при виробленні відповідної установки тезаурус виявляється зручною для фахівця формою фіксації власної рефлексії про понятійну структуру і навіть стимулом до переосмислення уявлень про цю структуру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни. С.-Петербург : Алтейя, 2001. 304 с.
2. Балл Г. А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. Киев-Донецк, 1993. 32 с.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : избранные психологические труды. Воронеж : МОДЕК, 2001. 352 с.
4. Бойко, Ж.В. Этические основы социальной работы : учеб. пособие. Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2012. 94 с.
5. Вахромов Е. Е. Психологические концепции развития человека : теория самоактуализации. Москва : Международная педагогическая академия, 2001. 350 с.
6. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація : навчальний посібник. Київ : ВЦ “Академія”, 2006. 256 с. (Серія “Альма-матер”).
7. Воробьев Г.Г. Теория тезаурусов в анализе коммуникаций. *Семиотика и информатика*. 1979. Вып. 11. С. 3-4.1.
8. Вступ до соціальної роботи / за ред. Т.В.Семигіної, І.І. Миговича. Київ: Академвидав, 2005. 304с. (Серія “Альма-матер”).
9. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
10. Горчакова О. Морально-етичний аспект професіоналізму педагога вищої школи. *Дидактика професійної школи* : зб. наук. пр. : Випуск III. Хмельницький : ХНУ, 2005. С. 42-45.
11. Етика соціальної роботи: принципи і стандарти (Ухвалено Міжнародною федерацією соціальних працівників (МФСП). *Соціальна політика і соціальна робота*. 1998. № 4. С.67-75.

12. Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України. *Соціальна політика і соціальна робота*. 2003. №1. С. 16-22.
13. Іщук С.В. Етика соціальної роботи: курс лекцій. Тернопіль, ТДПУ, 2008. 59 с.
14. Калашник М. П. Музичний тезаурус композитора: аспекти вивчення : монографія. 2010. 251с. URL: 94.158.144.72/opac/index.php?url=/notices/index/IdNotice:179779/94.158.144.72/opac/index.php?url=/notices/index/IdNotice:179779/
15. Кант И. Этика / И. Кант Лекции по этике; общ. ред., сост. и вступ. ст. А.А. Гусейнова. Москва : Республика, 2000. 431 с.
16. Капська А.Й. Соціальна робота : навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
17. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 512 с.
18. Карпенко З.С. Аксіопсихологічна культура особистості: узагальнення експериментальних артефактів. *Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток*. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013. С.72-86.
19. Карпенко З.С. Картографія інтегральної суб'єктності: пост-постмодерністський проект. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 157-175.
20. Климишин І.А. Основи християнської моралі. Івано-Франківськ, 1995. 28 с.
21. Ключко В. Е. Тезаурус как форма понимания. Томск : Изд-во Томского ун-та, 2017. 54 с.
22. Козлова Н. В. Особенности личностного и профессионального становления студентов университета. *Вестник ТГПУ*. 2009. Вып. 9 (87). С. 103–107.
23. Кравченко О.П. Етика й естетика: навчальний посібник: у 2 частинах / О.П. Кравченко. Переяслав-Хмельницький: ПП “СКД”, 2012. Ч.1: Етика (за кредитно-модульною системою організації навчання). 152 с.

24. Кузьминская Н.М. Место нравственных потребностей в системе потребностей человека. Москва : Владос, 1994. 198 с.
25. Леонтьев Д. А. Духовность, саморегуляция и ценности. *Гуманитарные проблемы современной психологии : Известия Таганрогского государственного радиотех-нического университета*. 2005. № 7. С. 16–21.
26. Лесников С. Тезаурус как отражение системности языка. *Вестник Челябинского госуд. унив.* 2018. Вып.59. №28 (243). С. 52-61.
27. Локк Дж. Сочинения. В 3 т. Т. 3. Послание о веротерпимости. Москва, 1988. С. 91–135.
28. Малахов В.А. Этика. Курс лекцій : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. 6-е вид. Київ : Либідь, 2006. 384 с.
29. Маслоу А. Самоактуализация Психология личности / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1982. С. 108–117.
30. Масол Л.М. Теоретико-методологічні засади інтегрованого навчання мистецтва. URL: <http://refdb.ru/look/3377390-pall>.
31. Матвеев П.Е. Этика. Основы общей теории морали : курс лекций. Владимир : Владим. гос. ун-т, 2002. Ч. 1. 51 с.
32. Махова Н.П. Словарь по социальной работе. Омск: Изд-во ОмГТУ, 2003. 90 с.
33. Медведева Г.П. Деонтология социальной работы : учебник для студ. учреждений высш. проф. образования. Москва : Академия, 2012. 302 с.
34. Медведева Г.П. Профессионально-этические основы социальной работы : учебник для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Изд. центр «Академия», 2007. 272 с.
35. Мицько В. Психодинамічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів. *Психологія особистості*. 2012. №1 (3). С. 99-108.
36. Мовчан В.С. Этика : навч. посібник. 3-тє вид., випр. і доп. Київ : Знання, 2007. 483 с.
37. Молчанова С. Ю. Основы социальной работы: учебно-методический комплекс. URL : http://www.szags.ru/index.phtml?id_page=133.

38. Савчин М. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія. Дрогобич, 2009. 288 с.
39. Москаленко А. Т., Сержантов В. Ф. Смысл жизни и личность. Новосибирск : Наука, 1989. 205 с.
40. Москаленко О.В. Структурні компоненти цілісно-смислової сфери особистості. *Вісник НТУУ КПІ*. 2013. №1. С. 91-98.
41. Москальова Л. Ю. Етика соціально-педагогічної діяльності : Електроний навч.-метод. комплекс. URL : <http://lib.mdpu.org.ua/e-book/eBook/official/index.htm>. Назва з екрана.
42. Мясищев В. Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии. Психология личности в трудах отечественных психологов. С.-Петербург : Питер, 2000. С. 34–39.
43. Неволин И.Ф., Позина М.Б. Тезаурус как показатель компетентности личности. *Вестник практической психологии и образования*. 2010. №2 (23). С. 69-735.
44. Новиков В. В. Социальная психология : феномен и наука. Москва : Изд-во ин-та психотерапии, 2003. 344 с.
45. Пашукова Т. И. Психологические особенности консультирования молодежи, стремящейся к духовному развитию и психическому самосовершенствованию. Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Київ-Ніжин, 2008. Т. 10. Вип. 6. С. 28–31.
46. Пічкарь О.П. Соціальна робота за рубежом: Велика Британія (метод.розробка до курсу “Соціальна робота за рубежом”). Ужгород, 2001. 47 с.
47. Платон. Апология Сократа / Платон Собрание сочинений. В 4т. Том 1.; общ. ред. А. Ф. Лосева и др.; авт. вступит. статьи А.Ф. Лосев. С.-Петербург : Издательство Олега Абышко, 2006. 657 с.
48. Пономаренко О.В. Формування професійно-етичної культури соціального педагога: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка”. Київ, 2001. 20с.

49. Радчук Г.К. Аксіопсихологія вищої школи : монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2009. 415 с. Бібліограф.: с. 372-414.
50. Радчук Г.К. Психологічні засади професійного аксіогенезу особистості. *Психологія особистості*. 2012. №1 (3). С. 138-150.
51. Радчук Г.К. Смыслопошуковая діяльність як умова становлення духовної сфери особистості в контексті вищої освіти. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. 2006. Т. VII. Вип. 7. С. 279-286.
52. Романова В.В. Методичні рекомендації щодо формування техніки мовлення. Севастополь : ГУП, 2004. 34 с.
53. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. С.-Петербург : Питер, 2007. 713 с. (Серия “Мастера психологии”).
54. Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Повне зібрання творів: У 2 т. К., 1973. Т.1. С.411–464.
55. Словник психолого-педагогічних понять і термінів. URL: <http://osvita.ua/school/psychology/1270/?list=2>.
56. Соколова А. В., Щербакова И. О. Ценностные ориентации постсоветского гуманитарного студенчества. *Социс*. 2003. № 9. С. 64–68.
57. Соловьева Е.В. Вера в научном познании / Философские проблемы научного познания: Коллективная монография / Под ред. проф. Г.Н. Оботуровой. Вологда: ВГПУ, издательство «Русь», 2006. С.112–115.
58. Соловьева Е.В. Вера как феномен познания и деятельности. Актуальные проблемы современного философского исследования: коллективная монография / Под ред. проф. Г.Н. Оботуровой. Вологда: ВГПУ, «Русь», 2003. С. 93–100.
59. Соловьева Е.В. Выявление веры как концепта в процессе филологического исследования. *Вестник Поморского университета*. 2006. №4. С.79–82.

60. Соловьева Е.В. Культурологический аспект понимания веры Вузовская наука региону. Материалы второй всероссийской научно-технической конференции. Вологда: ВоГТУ, 2004. С. 395-401.

61. Соловьева Е.В. Проблема веры в гуманитарном познании Духовность и патриотизм как основа современного образования. Вологда: ВИ-РО, 2003. С. 52-59.

62. Соловьева Е.В. Слово как форма знания Философия и будущее цивилизации: Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24-28 мая 2005 г.): В 5 т. Т. 1. Москва : Современные тетради, 2005. С. 159-160.

63. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. А. Й. Капської. 4-е вид. виправ. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 488 с.

64. Спіріна Т. П. Модель формування професійної культури майбутніх соціальних педагогів. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. 2008. Випуск XXI. Ч. 2. С. 278-291.

65. Станкевич Г.О. О диалогической природе психотерапевтических изменений. *Московский психотерапевтический журнал*. 1999. №2 (22). С. 24-27.

66. Старцев М. Ю. Ценностно-смысловая сфера личности как проблема психологии высшей школы. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2009. № 2. С. 323–325.

67. Степин В. С. Культура. *Вопросы философии*. 1999. № 8. С. 61–65.

68. Сургова С.Ю. Толерантність як професійно важлива якість майбутніх соціальних працівників, які здійснюють превентивну діяльність. *Науковий вісник МНУ імені В. Сухомлинського*. 2014. Випуск 1.47 (114). С. 265-269.

69. Тезаурусы II : Тезаурусный подход к пониманию человека и его мира: монография. Москва :Национальный институт бизнеса, 2013. 640 с.

70. Узнадзе Д. Н. Установка у человека. Проблема объективации. Психология личности в трудах отечественных психологов. С.-Петербург : Питер, 2000. С. 87–91.

71. Ханецька Т. І. Психологічні особливості культури мовленнєвого спілкування в діяльності практичного психолога. *Науковий часопис. Серія 12. Психологічні науки* : зб. наук. пр. НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. Вип. 4 (28). С. 131–136.
72. Харченко С. Я. Професійна етика соціального педагога : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. URL : http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Profesiyna_etika/index.html.
73. Харченко Л. П. Етика ділового спілкування соціального педагога. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. №3. С. 94-100.
74. Шарова И.В. Формирование профессионально-этической культуры социального педагога: дисс. ... к-та пед. наук: 13.00.01. Москва, 1999. 194 с.
75. Шевченко Н.Ф. Мовленнєвий вплив як спосіб психологічного впливу в процесі професійної діяльності психолога. *Психологія*. 2000. Вип. 2(9). Ч. 1. С. 191-200.
76. Шеффер Д. Дети и подростки : психология развития. С.-Петербург : Питер, 2003. 285 с.
77. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности : Диспозиционная концепция. Москва : ЦСПиМ, 2013. 376 с.
78. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*. 1994. № 1. С. 35–52.
79. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово : Кузбассвуиздат, 2000. 204 с.
80. Ярская-Смирнова Е. Профессиональная этика социальной работы. Москва : Издат. Дом Ключ-С, 1999. 96 с.
81. International Encyclopedia of Education. vol.7. Oxford, Rergamon Press, 1994. P. 39-63.